

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra pedagogiky a psychologie

Diplomová práce

Neverbální komunikace a učitel

Vypracovala: Bc. Lucie Pěšková
Vedoucí práce: Mgr. Veronika Plachá

České Budějovice 2016

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích, dne

Podpis

Tímto bych ráda poděkovala vedoucí práce Mgr. Veronice Plaché za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce.

Anotace

PĚŠKOVÁ, Lucie. *Neverbální komunikace a učitel*. České Budějovice, 2016. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Pedagogická fakulta. Katedra pedagogiky a psychologie. Vedoucí práce Mgr. Veronika Plachá.

Diplomová práce se věnuje neverbálním komunikačním prostředkům v pedagogické praxi. Práce je rozdělena do dvou částí, v teoretické části jsou shrnuta témata komunikace, verbální, neverbální komunikace a pedagogické komunikace. Dále je prostor věnován dílčím tématům neverbální komunikace, a to mimice, gestice, pohledům, kinezice, posturologii, proxemice, haptice, paralingvistice a sdělování úpravou zevnějšku a životním prostředím. V části praktické je prezentován rozbor vybraného vzorku videonahrávek zaměřený na zmíněné podobory neverbální komunikace, a je zde zdůrazněn jejich význam ve vyučovacím procesu.

Klíčová slova: neverbální komunikace, pedagogická komunikace, učitel

Annotation

This thesis, which is divided into two parts, deals with non-verbal means of communication in teaching practice. In the theoretical part there is a summary of themes such as communication, verbal, nonverbal communication and pedagogical communication. Emphasis is put to sub-themes of nonverbal communication, which are facial expressions, gestures, eye contact, kinesics, postures, proxemics, haptics, para-language and physical appearance/environments. In the practical part there is a presentation of the analysis of chosen samples of video recordings, which is focused on mentioned sub-themes of nonverbal communication. The value of these is stressed in process of teaching, too.

Key words: nonverbal communication, pedagogical communication, teacher

Obsah

Úvod.....	1
Teoretická část.....	3
1.1 Komunikace	3
1.1.1 Funkce komunikace	4
1.1.2 Druhy komunikace	5
1.2 Pedagogická komunikace.....	6
1.2.1 Interakce učitele a žáka	10
1.3 Verbální komunikace.....	12
1.4 Neverbální komunikace	13
1.4.1 Interpretace neverbálních projevů.....	15
1.4.2 Funkce neverbální komunikace	16
1.5 Klasifikace neverbální komunikace	17
1.5.1 Výrazy obličeje (mimika)	18
1.5.2 Pohledy očí (oční kontakt)	21
1.5.3 Pohyby těla (Kinezika).....	25
1.5.4 Gesta (Gestika).....	27
1.5.5 Postoj těla (Posturologie)	29
1.5.6 Změny vzdálenosti a zaujímání pozice v prostoru (proxemika).....	30
1.5.7 Tělesný kontakt, doteky (Haptika).....	34

1.5.8 Sdělování úpravou zevnějšku a životního prostředí	36
1.5.9 Tón hlasu a další neverbální aspekty řeči (paralingvistika).....	38
1.6 Neverbální komunikace jako součást výuky.....	40
Praktická část	42
2.1 Uvedení do metodologie výzkumu	42
2.2 Volba přístupu	43
2.3 Rozbor videí.....	45
2.3.1 Video č. 1: Health.....	45
2.3.2 Video č. 2: Práva dítěte	50
2.3.3 Video č. 3: Lidská sexualita a etika.....	56
2.3.4 Video č. 4: Mediální výchova-Reklamní slogan.....	59
2.4 Neverbální projevy ve výuce	63
2.5 Vztahy ve třídě a neverbální komunikace.....	68
2.6 Důvody využití neverbální komunikace ve výuce.....	69
Závěr.....	72
Summary	74
Použité zdroje.....	76
Seznam obrázků	79

„Řeč těla mluví mnohem více než slova.“

Neznámý autor

Úvod

Komunikace obecně je nedílnou součástí našich životů. Jejím prostřednictvím sdílíme nejen informace, ale také emoce a názory. O to důležitější roli hraje komunikace v pedagogické profesi, kde představuje stěžejní dovednost kvalitního učitele. Důležitost verbální komunikace při vyučování je zřejmá, mnohdy je však opomíjena i druhá, neméně důležitá složka komunikace, a to neverbální komunikace. Často nám také neverbální projevy dokreslují celistvý obrázek verbálního sdělení. Schopnost neverbální signály postřehnout, správně interpretovat a adekvátně na ně zareagovat je velmi důležitá především u tzv. pomáhajících profesí, k nimž řadíme i profesi učitelskou.

Téma neverbální komunikace jsem zvolila proto, že jej považuji za velmi zajímavé a přínosné především pro současné i budoucí pedagogy. Proto je cílem této práce předeštíit ucelenější pohled na neverbální projevy ve výuce a zejména pedagogy vybídnout k obezřetnosti k těmto projevům, jejich interpretaci a poté reakci na ně jak ze strany žáků, tak především ze strany své.

Z tohoto důvodu se ve své práci zaměřuji na vybraný vzorek videonahrávek reálných učitelů z výuky. Hlavním cílem práce je rozbor těchto videí, který má za úkol popsat témata neverbální komunikace, rozpoznat je na příkladu daných učitelů a rozklíčovat jejich význam při výuce jako takové, jejich efekt či dopad na žáky.

Práce je rozdělena na dvě části, na teoretickou a praktickou. V teoretické části vysvětlují zásadní témata komunikace a pedagogické komunikace, dále popisují

jednotlivá podtémata neverbální komunikace, a to mimiku, gestiku, pohledy, kineziku, posturologii, proxemiku, haptiku, sdělování úpravou zevnějšku a životního prostředí a v neposlední řadě tón hlasu a další neverbální aspekty řeči. V praktické části poté prezentuji rozbor videí, ve kterém se věnuji popisu a určení významu těchto zmíněných podoborů neverbální komunikace.

Teoretická část

1.1 Komunikace

Komunikace je všudypřítomná, komunikujeme tedy nepřetržitě. Komunikovat ale neznamená pouze sdělovat, tedy tok informací z bodu A do bodu B, ale také sdílení těchto informací, tzn. vzájemnou interakci. Jak popisuje Křivohlavý: „Komunikovat znamená něco si navzájem sdělovat; v nejhlubším smyslu slova znamená otevírat nitro jeden druhému tak, jak tomu je například při sdělování tajemství. Komunikovat tedy znamená (...) dávat a přijímat, tj. navzájem se sdílet.“¹

Jednou ze základních tezí komunikace je, že nelze nekomunikovat. Není tedy možné se zcela neprojevovat, projevovat tzv. „nic“, například nic nevidím či nic necítím. Především proto, že i mlčením či nehybností svému okolí něco sdělujeme.²

Komunikace jako taková má své 3 základní aspekty. Prvním z nich je zdroj (komunikátor), tedy producent sdělení, který jej zároveň kóduje. Dále příjemce sdělení (recipient), který sdělení dekóduje a samozřejmě samotné sdělení (komuniké).³ Veškerá komunikace lze též zasadit do určitého prostoru a času. Problém však nastává v momentě, kdy dojde k nesprávnému dekódování daného sdělení vlivem nejrůznějších faktorů (př. komunikační šumy, výběrové chápání,

¹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knižnice (Svoboda). s. 20.

² Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 85.

³ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 56.

stereotypy,...) V tu chvíli přichází na řadu neverbální komunikace, která nám může napomoci správně rozluštit ono sdělení.

Zkusíme-li se zaměřit na roviny toho, co komunikujeme, zjistíme, jak tvrdí Birkenbihlová: „Každá komunikace probíhá ve dvou rovinách, obsahové a vztahové; přičemž ta druhá určuje tu první.“⁴ Je tedy zřejmé, že každé sdělení vysíláme i přijímáme s určitým obsahem, tedy s informacemi. Zároveň ale však dochází k tomu, že zažíváme nejrůznější pocity jako součást této zprávy. Pomocí těchto pocitů se utváří náš pozitivní, neutrální či negativní vztah k ostatním lidem. Právě v této vztahové rovině je velmi důležitá řeč těla (gesta, mimika, apod.), která dotváří naší celkovou zprávu vysílanou spolu s informacemi.

1.1.1 Funkce komunikace

Co se týče interakce, ujasnili jsme si, že potřeba komunikovat je v životě jedna ze základních potřeb člověka. Motivace a cíl takové komunikace může být v různých situacích pro různé lidi rozličný. Tím se dostáváme k tomu, že komunikace, tedy výměny informací, mohou mít jednu či více funkcí. Tyto funkce, respektive cíle či účely komunikace, působí buď samostatně, nebo se navzájem prolínají.

Mezi základní funkce komunikace se řadí:

- Informativní funkce: předání informací, faktů nebo znalostí;

⁴ WATLAWICK P., BEAVON J. H. a JACKSON D. D.: *Pragmatics of Human Communication - A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. Vyd.: New York: Norton, 1967. In: BIRKENBIHL, Vera F. *Umění komunikace aneb Jak úspěšně utvářet mezilidské vztahy*. Překlad Pavel Hyka. Vyd. Bratislava: Aktuell, 1999. s. 205.

- Persuasivní (také přesvědčovací) funkce: působení na druhé ve snaze ovlivnit či zmanipulovat;
- Instruktažní funkce: popis postupu, snaha navést či naučit;
- Operativní (také vyjednávací) funkce: snaha vyřešit, vyjednat, domluvit;
- Zábavní funkce: snaha pobavit, rozveselit, vyvolat radost;
- Kontaktní (také fatická) funkce: snaha navázat kontakt, získat informace o sobě i druhých;
- Sebe-prezentační funkce: snaha vlastní prezentace.⁵

1.1.2 Druhy komunikace

Druhy komunikace jako takové jsou od sebe často nerozlišitelné, komunikaci můžeme od sebe odlišovat podle nejrůznějších měřítek, například dle počtu účastníků nebo jejich záměru. Jednotlivé druhy komunikace často fungují v protipólech (např. záměrná a nezáměrná komunikace). Níže uvádím vybrané druhy komunikace dle Mikuláščíka⁶:

- Záměrná komunikace: mluvčí (zdroj sdělení) využívá prostředky komunikace s určitým záměrem;
- Nezáměrná komunikace: mluvčí komunikuje jinak, než byl jeho původní záměr;
- Vědomá komunikace: mluvčí (komunikátor) vědomě sděluje svůj záměr;
- Nevědomá komunikace: mluvčí nekontroluje svůj projev, může dojít k nezáměrné komunikaci;
- Intropersonální komunikace: jde o vnitřní monolog komunikátora;

⁵ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 31.

⁶ MIKULÁŠČÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 2.

- Interpersonální komunikace: komunikace mezi dvěma lidmi, u které se může naskytnout se i více osob;
- Skupinová komunikace: komunikace více osob, která je složitější než interpersonální komunikace.

Zaměříme-li se na prostředky, které v komunikaci využíváme, lze komunikaci rozdělit také na verbální a neverbální. Tyto dva druhy komunikace se často prolínají a doplňují. Podle studií zahraničních autorů dokonce dochází k tomu, že neverbální komunikace převyšuje tu verbální. „Expertí na neverbální komunikaci odhadují, že nejméně 65% významu v jakékoli sociální interakci je zprostředkováno neverbálně.“⁷

Pokud verbální projevy nejsou synchronní s těmi neverbálními, může dojít k tomu, že příjemce přiloží větší váhu právě gestům či mimice než slovnímu projevu. „Pokud se setkáme s neverbálním sdělením, které není v souladu s verbálním sdělením, je pravděpodobnost, že uvěříme neverbálnímu signálu, pětkrát větší!“⁸

1.2 Pedagogická komunikace

Zaměříme-li se na pedagogickou profesi, zjistíme, že neverbální projevy mohou mít v procesu vyučování důležitou funkci. Jak shrnuje jedna ze zahraničních studií o neverbální komunikaci: “Vzdělání poskytuje mnoho příkladů, kdy jsou neverbální

⁷ „Experts in nonverbal communication estimate that at least 65% of the meaning in any social situation is conveyed nonverbally.” Zdroj: BURGOON J. K., BULLER D. B., WOODALL W. G.: *Nonverbal Communication: The Unspoken Dialogue*. Vyd. New York: Harper and Row, 1989.

⁸ ARGYLE M., ALKEMA F. A GILMOUR R. 1971. In.: HAYES, Nicky. *Základy sociální psychologie*. Vyd. 7. Praha: Portál, 1988. In: VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 81.

signály užívány jako efektivní vyučovací strategie a také v oblasti řízení třídy. Neverbální projevy mohou být použity pro: 1) určování tempa, 2) řízení účasti, 3) oznámení změn, 4) označení toho, kdo má odpovídat, 5) vyzvání k chorální odpovědi, 6) označení začátků a konců hodin a 7) obecnou představu studentů o tom, co je čeká.”⁹

Neverbální komunikace v pedagogickém prostředí má svá specifika. Pedagog může pomocí neverbálních projevů sdělovat souhlas či nesouhlas (pokývnutí hlavou), počet (pomocí prstů na ruku), na něco žáky upozorňovat (ukazovat rukou) a podobně. Učitel však může pomocí těchto signálů také vychovávat, odměňovat a trestat. Například pohledem naznačí žákovi, že nesouhlasí s jeho nevhodným chováním, případným přistoupením k žákovi nebo například dotykem na rameno může učitel přerušit žákovo nežádoucí chování.

Pozitivem neverbální komunikace ve třídě je její působení na konkrétního žáka či žáky. Protože učitel adresuje tento signál na jednotlivce, nedojde k vyrušení celé třídy. Z toho důvodu je použití neverbální komunikace vysoce efektivní.

Učitel by měl mít mnoho vlastností a kompetencí. Nejen, že by měl mít všeobecný rozhled, odborné povědomí o faktech jednotlivých předmětů jeho aprobace, ale nelze opomenout ani široké spektrum pedagogických kompetencí a dovedností.

⁹ „Education provides many examples in which nonverbals are used as effective teaching strategies and in classroom management. Nonverbals may be used to: 1) vary the tempo, 2) control participation, 3) signal changes, 4) indicate who is to respond, 5) cue choral response, 6) mark beginnings and ends of lessons, and 7) give students and idea of what to expect.” Zdroj: QUINN, L. *Functions of Nonverbal Communication in Teaching and Learning a Foreign Language*. Vyd. The French Review, Vol. 72, No. 3., 1999.

Mezi tyto kompetence, mimo jiné, patří také ovládání komunikace, a to především komunikace se žáky samotnými.

„Základem socioprofesionální přípravy jsou tři dimenze-teoretická (vědomostní), praktická (dovednostní) a osobnostní (hodnotová, axiologická).“¹⁰ Osobnost učitele je stále se proměňujícím celkem a můžeme říct, že spojením těchto tří dimenzí, jejichž výsledkem by měl být profesně připravený učitel. Učitel ale plní ve svém profesním životě nejen funkci vzdělávací, ale také, v dnešní době stále více potřebnou, funkci výchovnou.

Nejen funkce, ale i role učitele ve výchovně-vzdělávacím procesu se proměňuje. Od jeho původní role poskytovatele informací se postupně stále více přiklání k roli organizátora, tvůrce aktivit či jakéhosi průvodce v poznávání světa.¹¹

Přestože je pedagogická komunikace jedním z druhů sociální komunikace, svým obsahem, cílem, prostředím i účastníky se liší. Jak již název samotný napovídá, jedná se o komunikaci, která probíhá především ve školních třídách. Ve skutečnosti může jít i o rodiny či jiné mimoškolní prostředí.

Křivohlavý a Mareš uvádí, že pedagogická komunikace je taková komunikace, která „sleduje pedagogické cíle, pomáhá vychovávat a vzdělávat“.¹² Gavora doplňuje, že je to „výměna informací mezi účastníky výchovně vzdělávacího

¹⁰ NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 12.

¹¹ Srov. Tamtéž. kap. 1.1.

¹² MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 24.

procesu (...). Informace se v ní zprostředkovávají jazykovými a nejazykovými prostředky. Má stránku obsahovou, procesuální a vztahovou.¹³ Na základě této definice můžeme formulovat dvě důležité funkce pedagogické komunikace. A to, že tento druh komunikace slouží k realizaci výchovy a vzdělávání a za druhé, že zprostředkovává vztahy mezi učitelem a žákem či žáky navzájem.

Křivohlavý a Mareš formuluje 6 funkcí pedagogické komunikace:

- zprostředkování společné činnosti účastníků;
- zprostředkování vzájemného působení účastníků (výměna informací, zkušeností, emocí apod.);
- zprostředkování osobních i neosobních vztahů;
- formuje všechny účastníky (především žáky);
- je prostředkem k uskutečňování samotné výchovy a vzdělávání;
- ustanovuje každý výchovně-vzdělávací systém, zajišťuje jeho fungování, dynamiku i stabilitu.

Je zřejmé, že komunikace je klíčovým faktorem v procesech výchovy a vzdělávání. Jak jsem již uvedla, učitel nekomunikuje se žáky pouze své vědomosti, ale zároveň spoluutváří jejich osobnost výchovným působením. Toto vychovávání žáků však nemusí být předáváno jen slovně (tedy verbální rovina), ale učitel se žáky komunikuje i neverbálně. Z toho důvodu by měl učitel vždy pracovat i na svých neverbálních projevech.

Na základě výzkumu Neda Flanderse uvádí Gavora zajímavý tzv. „zákon dvou třetin“. Jedná se o to, že během vyučovací hodiny formou frontální výuky jsou dvě třetiny času věnovány verbálním projevům, zatímco pouze jedna třetina činnostem

¹³ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. s. 25.

jako je psaní, čtení či kreslení. Toto pravidlo platí i v případě, že sledujeme celkové verbální projevy, tedy dvě třetiny ve prospěch učitele a jedna třetina žáků. Vezmeme-li samotný verbální projev učitele, dvě třetiny bude tvořit vysvětlování učiva, pokyny či příkazy a zbylou třetinu kladení otázek, povzbuzování žáků nebo pochvaly.¹⁴

1.2.1 Interakce učitele a žáka

Do vzájemné výměny informací vstupuje učitel, žák, skupina žáků nebo třída. Pedagogické komunikace se tedy účastní vždy nejméně dva subjekty, jde tedy o komunikaci dvousměrnou. Nutno však dodat, že kvalita i samotný vývoj komunikace je ovlivněn počtem účastníků této komunikace. V zásadě platí, že čím více účastníků, tím menší prostor ke vzájemné interakci a naopak, s klesajícím počtem účastníků se zvyšuje možnost pedagogické komunikace.

Mezi jednotlivými účastníky pedagogické komunikace se utváří několik druhů vztahů, které Gavora rozděluje do dvou rovin. První z nich jsou vztahy symetrické a asymetrické, druhou potom vztahy preferenční.

Do symetrických vztahů, tedy do vztahů, kde se nalézají rovnocenní partneři se stejnými právy, patří vztahy *žák-žák*, *žák-skupina žáků*, *žák-třída*, *skupina žáků-skupina žáků*, *skupina žáků-třída*. Opakem jsou tzv. asymetrické vztahy charakteristické dominancí učitele, který řídí komunikaci ve třídě, případně vybízí žáky k vyjádření. Do této skupiny vztahů patří vztahy *učitel-žák*, *učitel-skupina žáků*, *učitel-třída*. Posledním typem vztahů, které se mohou ve třídě objevit, jsou

¹⁴ Srov. Tamtéž. s. 55.

vztahy preferenční, tedy situace, ve kterých dochází k upřednostnění některého žáka či skupiny žáků před jinými.¹⁵

Učitel se žáky vstupuje do interakce, která poté definuje kvalitu a výsledky výchovně-vzdělávacího procesu. Taková interakce funguje v zásadě třemi způsoby:

- Kooperativní interakce: spolupráce obou účastníků, kteří zároveň sdílí stejný cíl;
- Kompetitivní interakce: soutěžení mezi účastníky; ačkoliv mají obě strany stejný cíl, snaží se o znesnadnění dosažení tohoto cíle druhému účastníkovi;
- Konfliktní interakce: účastníci sledují odlišné cíle, přičemž úspěch jednoho zaručuje neúspěch druhého.¹⁶

Je zřejmé, že pro rozvoj žáků i naplnění cílů celého výchovně-vzdělávacího procesu je nejvhodnější kooperativní interakce. Další dvě zmíněné interakce plodí tenzi a disharmonii mezi žáky a učitelem, proto nejsou vhodným prostředkem ve školní třídě.

Komunikace mezi žákem a učitelem by měla podporovat dvě základní roviny potřeb, a to:

- Být přijímán (se všemi svými vlastnostmi, pocity, myšlenkami i postoji);
- Být pochopen (porozumění a akceptace).

¹⁵ Srov. Tamtéž. s. 26-27.

¹⁶ Srov. HOLEČEK, Václav. *Psychologie v učitelské praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2014. Pedagogika (Grada).s. 111.

Po zajištění naplnění obou těchto rovin může dojít k vytvoření tzv. podporující komunikace mezi účastníky výchovně-vzdělávacího procesu. Ta souvisí s již zmíněnou kooperativní interakcí, při které dochází ke spolupráci obou stran a podporuje sociální i psychický rozvoj žáka. Podporující komunikace probíhá zpravidla ve čtyřech fázích – učitel *slyší* sdělení, *chápe* jeho význam, *projeví zájem* o další informaci a zmíní se o svém *vlastním pocitu či postoji*. Jedině tak je zajištěno, že učitel opravdu naslouchá žákovi a bere ho vážně.¹⁷ Holeček dále uvádí, že: „Podporující komunikace totiž pozitivně ovlivňuje obě složky interakce- jak vztahovou (jaký je citový vztah učitel-žák a jak jej oba aktéři prožívají), tak i činnostní (jak se pak učitel vůči žákovi chová a jak se bude chovat žák vůči učiteli).“¹⁸

Z výše uvedeného je tedy patrné, že nejideálnějším případem komunikace ve školní třídě je, nikoliv rivalita, ale naopak partnerství učitele a žáka/žáků.

1.3 Verbální komunikace

Verbální komunikace, jak již samotný název naznačuje, je komunikace pomocí řeči či jazyka. Slovník spisovné češtiny řeč chápe jako „vyjadřování myšlenek artikulovanou řečí, případně dorozumívání se jazykem“¹⁹ Tato komunikace může probíhat nejen mezi dvěma a více lidmi, ale i v případě jedince (vnitřní řeč či samomluva). U lidí je považována za nejvyspělejší formu sociální komunikace. Jak uvádí Vybíral: „Verbální (slovní) komunikací rozumíme dorozumívání se jedné, dvou a více osob pomocí slov. (...) Slovní komunikací rozumíme výběr,

¹⁷ Srov. Tamtéž. kap. 5.1.

¹⁸ Tamtéž. s. 117.

¹⁹ NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 41.

kombinování a produkci jazykových znaků (psaní projevu, rozmýšlení řeči, artikulaci, řečovou strategii, volbu stylu), proces vzájemného sdělování, percepce (vnímání) a recepce (příjem) slovních sdělení a porozumění jim“²⁰

1.4 Neverbální komunikace

Termínem neverbální, také nonverbální, komunikace označujeme mimoslovní komunikaci. Jde „ale o celý komplex mimoslovních signálů-řeč těla“²¹ Často je také nazývána nevokální neboli bezhlasou. V anglicky psané literatuře se užívají termíny *nonverbal communication*, *body action*, *body communication* či *body language*. Americký sociolog lidského chování Erving Goffman používal termín *body idiom*. „Termín naznačuje, že mimoslovní komunikování chováním lze studovat jako určitou „idomatiku“, oblast, do které se promítá jak „jazyková norma a úzus“ -konvence dané kultury, doby, society, tak osobní vyjadřovací „idiolekt““.²²

Z historického pohledu byla neverbální komunikace součástí života lidstva dříve než komunikace verbální. Vybíral její původ popisuje takto: „Velkou část neverbální komunikace jsme zdědili od svých živočišných předchůdců a další část již máme naprogramovány kulturou.“²³ I z hlediska vývoje spatřujeme známky neverbální komunikace u dětí mnohem dříve než projevy slovní, zejména jde o kopírování svých rodičů. Než se jedinec naučí mluvit, jeho jediný kontakt s okolím probíhá právě na bázi očního kontaktu, pohledů, doteků apod. Přesto k zájmu o neverbální komunikaci došlo na našem území až v průběhu 90. let minulého století,

²⁰ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 85-86.

²¹ NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 46.

²² VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 83.

²³ VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 67.

díky čemuž nabyla své důležitosti a konečně získala právoplatné místo na poli komunikace. Ačkoliv vždy byla, je a bude součástí komunikace, často dochází k jejímu opomíjení, což by se však nejen v pedagogické profesi nemělo stávat. V současné době dochází naopak ke zdůraznění důležitosti tohoto tématu zejména v manažerských a obchodních oborech nebo právě pedagogice, ale i v běžném životě jako takovém.

Jak uvádí Nelešovská: „Antropolog Albert Mehrabian odhalil, že pouze 7% informací, které získáváme z rozhovoru, nám poskytují slova. Z tónu a barvy hlasu získáváme 38% a 55% z řeči lidského těla.“²⁴ To je až skoro neuvěřitelné číslo, které přikládá důležitost neverbální komunikaci, tedy držení těla, gestům, pohledům či mimice. K těmto procentuálním poměrům však nutno dodat, že nemusí platit vždy, mohou nastat situace, kdy bude poměr přesně opačný ve prospěch verbální komunikace (např. když je příjemce zaujatý slovy a nevnímá neverbální projevy). Ať už tyto neverbální podněty vysíláme a přijímáme nevědomě, podprahově, či záměrně, mohou značně ovlivnit celou komunikaci. Takové neverbální projevy mohou celé sdělení podtrhovat, dodávat mu na pravdivosti nebo jej právě naopak celé pozměňovat, tedy odhalovat lži. Tento soulad či nesoulad mezi verbálním a neverbálním projevem je důležitou schopností lidí v každodenní komunikaci.

Vztah verbální a neverbální komunikace je zřejmý, vzájemné prolínání a doplňování obou druhů komunikace jsem již zmiňovala. Mikuláščík²⁵ uvádí, jaké efekty může mít zapojení neverbální komunikace do verbálních projevů:

²⁴ NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 46.

²⁵ Srov. MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 123.

- Opakování a zesílení verbální zprávy: utvrzení sdělení pomocí gest či mimiky (př. na otázku, zda byl výkon žáka dobrý, můžeme zvednout palec vzhůru jako gesto skvělého výkonu);
- Odporování: neverbální projev je v rozporu s verbálním (př. tvrdíme, že říkáme pravdu, přesto uhýbáme očima);
- Reagování na verbální zprávu jen neverbálními signály: neverbální reakce (př. poskočení jako projev radosti);
- Důraz nebo doplnění: neverbální projevy doplňují verbální složku komunikace (př. poklepání na tabuli pro zvýšení pozornosti žáků);
- Regulace: neverbální komunikace pomáhá v kontrole verbálních projevů (př. oční kontakt se žáky jako kontrola jejich aktivity při vyučování).

1.4.1 Interpretace neverbálních projevů

Stanovili jsme, že neverbální projevy zaujímají velkou část v naší komunikaci jednotlivých sdělení a každý neverbální signál něco znamená. Existují neverbální projevy, které příjemce sdělení pochopí zcela jistě (např. signály užívané v armádě či ve sportu). Přesto se ale shodneme, že čitelnost většiny signálů je často velmi obtížná. Zcela jistě právě proto, že neverbální signály mají často mnoho významů. Porozumění signálům je podmíněno několika faktory, jako jsou kultura, seznámení s danou sociální skupinou a prostředím, naše pochopení také zkreslují předsudky a obecně citlivost naší pozornosti k těmto projevům.²⁶

Snaha pochopit a vyjádřit neverbální projevy je čím dál více aktuálnější a není tedy překvapením, že nejrůznější interpretace lze nalézt v nepřeberném množství literatury a samozvaných „průvodcích řeči těla“. Autoři se snaží o vysvětlení toho, co může znamenat například určitý postoj, pohledy či nejrůznější založené ruce. Je

²⁶ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 90.

však nutno dodat, že neexistuje jednotná a správná interpretace neverbálních projevů a často vysvětlení takovýchto signálů záleží pouze na dané situaci. Nesmíme také zapomenout na to, že lidé mohou jednat nepředvídatelně nebo dokonce paradoxně (př. smích při rozpacích) a často se objevují vedle explicitně vyjadřovaných emocí i emoce potlačené, což může být pro příjemce sdělení zavádějící.²⁷

Pokud se zaměříme na pedagogickou komunikaci, pro učitele samotného je důležité vnímat a být si vědom svým neverbálních projevů, zároveň je však žádoucí, aby byl pozorný i k neverbálním projevům žáků. Správnou interpretací jejich projevů dokáže upravit své jednání a chování ve vztahu k nim.

1.4.2 Funkce neverbální komunikace

Neverbální komunikace úzce souvisí s komunikací verbální, a jak již bylo naznačeno, může ji umocňovat nebo ji naopak přetvářet.

Neverbální komunikací nejen dokreslujeme verbálně sdělované informace, ale také vyjadřujeme své postoje a názory či prezentujeme sami sebe. Prostřednictvím neverbálních projevů, především výrazy obličeje, můžeme také vystihnout sedm základních emocí, jimiž je štěstí, překvapení, strach, smutek, hněv, opovržení a zvědavost.²⁸

Jak shrnuje Křivohlavý, mimoslovně si sdělujeme:

²⁷ Srov. Tamtéž. s. 99-103.

²⁸ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 91.

- emoce (pocity, nálady, afekty);
- zájem o sblížení (navázání intimnějšího styku);
- dojem o tom, kdo jsem já (sebeprezentace);
- snažíme se záměrně ovlivnit postoj partnera;
- řídíme chod vzájemného styku.²⁹

Neverbální komunikace je také hojně využíváno v ustálených situacích, jako jsou například pozdravy na uvítanou či při loučení (př. zvednutí ruky), při nejrůznějších rituálech (př. modlení), při demonstracích či masových setkáních (př. potlesk jako vyjádření uznání, pískání jako výraz nesouhlasu). Neverbální komunikace také zaujímá důležitou část v umění (př. pantomima, tanec, balet apod.)³⁰

1.5 Klasifikace neverbální komunikace

Křivohlavý a Mareš³¹ i Nelešovská³² uvádí rozdělení neverbální komunikace do několika oblastí:

1. Gesta (gestika)

²⁹ Srov. KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihovna (Svoboda).

Také NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 47.

³⁰ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 90.

³¹ MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 106.

³² NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 46.

2. Pohyby těla (kinezika)
3. Postoj těla (posturologie)
4. Výrazy obličeje (mimika)
5. Pohledy očí (oční kontakt)
6. Změny vzdálenosti a zaujímání pozice v prostoru (proxemika)
7. Tělesný kontakt, doteky (haptika)
8. Tón hlasu a další neverbální aspekty řeči (paralingvistika)
9. Sdělování úpravou zevnějšku (líčení, vizáž, upravenost,...) a životním prostředím

Jednotlivé oblasti využívají různé výrazové prostředky, cílem je však harmonie všech dohromady.

1.5.1 Výrazy obličeje (mimika)

Z tváře lze mnohdy vyčíst mnoho informací. Mimikou rozumíme změny, které se, pomocí obličejových svalů, odehrávají v lidském obličeji (mimo oči). Tyto výrazy mohou mít různou délku trvání, jsou tedy dlouhodobé, krátkodobé či ultrakrátké. Křivohlavý uvádí, že mimikou sdělujeme emoce, ale například i gesta. „Nejsou to jen emoce, co je možno pozorovat v obličeji. Pravdou je, že mimikou sdělujeme i kulturně tradovaná gesta (například tzv. zdvořilostní úsměv) a tzv. instrumentální pohyby (např. výrazy v obličeji při kýčání).“³³ V přeneseném smyslu bychom mohli říct, že mimika je dnes využívána i v písemné či elektronické komunikaci v podobě tzv. smajlíků (emotikony, emoticons).

³³ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 34.

Mimo verbálního projevu nám nejvíce informací ze všech neverbálních signálů přináší právě mimika. Ta nám nejčastěji sděluje emoce či emoční naladění daných osob.³⁴ Tyto emoční projevy rozděluje na primární a sekundární. Psychologické výzkumy dokázaly, že člověk je schopen rozlišit sedm základních (primárních) emocí. Jedná se o štěstí-neštětí, překvapení, strach, radost-smutek, klid-rozčilení, spokojenost-nespokojenost, zájem-nezájem. Vedle těchto primárních emocí stojí ještě emoce sekundární, které je však obtížnější u druhého vysledovat, jsou často ovlivněny kulturními či společenskými vlivy, proto je nutné studovat celý kontext komunikace.³⁵ Emoce můžeme pozorovat pomocí Ekmanovy metody FAST. P. Ekman rozděluje obličej do třech zón (viz obr. Č. 1):

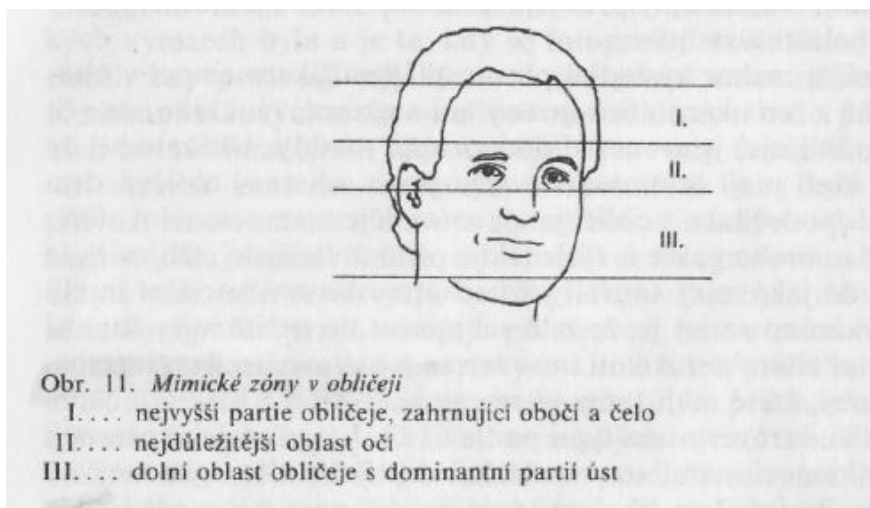
- oblast čela po obočí
- oblast očí a víček
- oblast tváří, nosu a úst

Ekman tvrdí, že pro každou oblast jsou typické určité emoce, například překvapení pro oblast čela a obočí, štěstí pro dolní část obličeje, strach a smutek v oblasti očí nebo rozčilení jako projev celého obličeje. (viz obr. č. 2)³⁶

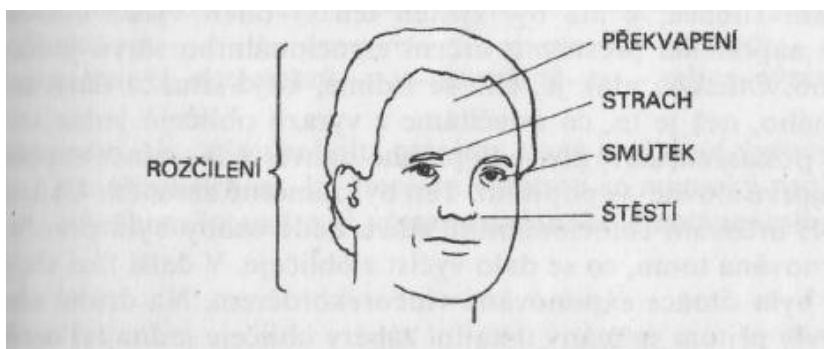
³⁴ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 47.

³⁵ Srov. Tamtéž. s. 48., také EKMAN P., FRIESEN W. V. 1978. In MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995.

³⁶ Srov. Tamtéž., také MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 109.

Obrázek 1: *Mimické zóny v obličeji* (Zdroj: KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 40.)

Obrázek 2: *Projevy emocí v obličeji* (Zdroj: KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 41.)

Jeden z nejdůležitějších mimických projevů lidí, učitelů obzvlášť, je určitě úsměv. Ten může vyjadřovat množství emocí (od štěstí, nejistotu až po agresivitu), proto je dobré mít vždy na paměti, jaký úsměv v dané situaci používáme. Zároveň je však žádoucí působit přirozeně. Úsměv u učitele vyvolá v žácích pocit pozitivní atmosféry, přátelství, má také tu moc žáky povzbudit. Často učitel využívá úsměvu ke schválení žákovy odpovědi či jako pochvalu. Lewis uvádí tři typy přátelského úsměvu: „Prostý, horní a široký. Jejich intenzita se mění od nízké do vysoké.“³⁷

³⁷ LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994. s. 84.

Učitel by měl nejčastěji používat tzv. prostý úsměv vyšší intenzity (charakteristický zdviženými koutky úst, mírně pootevřenými rty, tak, aby byla vidět část horních zubů), který znázorňuje důvěru a srdečnost. Naopak by se učitel měl vyhnout tzv. prostému úsměvu (koutky úst jsou pouze mírně zdviženy, úsměv je nízké intenzity), naznačující nejistotu či váhání. V běžném vyučování také není vhodné užívat tzv. široký úsměv (odkrývá horní i dolní zuby, oči jsou zúženy).

Mračení je dalším výrazem mimiky, které je často využíváno v pedagogické profesi. Často je chápáno jako vyjádření určitého hodnocení, zpravidla negativního. Za negativní jsou považovány také grimasy, pošklebky či ironické úsměvy, které vyjadřují odmítnutí, znechucení apod. Takového projevy do pedagogické komunikace nepatří, ať už se jedná o učitele nebo o žáky.³⁸

1.5.2 Pohledy očí (oční kontakt)

Pohledy nebo také řeč očí stojí již po více než století v popředí zájmu psychologů, sociologů i fyziologů. Jedná se o jeden z nejdůležitějších způsobů toho, jak něco sdělit. Spolu s mimikou tvoří důležitý informační kanál v oblasti neverbální komunikace. Pomocí pohybů našich očí sdělujeme druhým, jak se cítíme, ale i jaký k nim zaujímáme vztah. Z těchto důvodů je oční kontakt velmi důležitý i ve vztahu učitele a žáka, troufám si tvrdit, že dokonce nejpodstatnější. Žáci jsou vysoce citliví na kontakt s učitelem, z jeho pohledů dokáží rozpoznat pochvaly nebo naopak pokárání a na základě toho s ním poté udržují oční kontakt.³⁹

³⁸ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 94.

³⁹ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 49.

Naše oči fungují zároveň jako:

- Příjímač: zjišťujeme pomocí nich umístění osob, jejich výrazu, činnosti, apod.;
- Vysílač: ujišťujeme druhé, že s nimi souhlasíme, máme k nim vztah, apod.⁴⁰

Psychologie rozlišuje čtyři funkce pohledů:

- Kognitivní funkce: poznávací – pohled zaměřujeme na místo, kde hledáme informace;
- Regulační funkce: řídicí – pohledem ovládáme, co probíhá v našem okolí;
- Organizující a koordinující funkce: pohledem vybízíme k tichu či diskuzi;
- Expresivní funkce: vyjadřující – pohledem informujeme o zájmu, pozornosti či emocionálním vzrušení.⁴¹

Oční kontakt obsahuje několik aspektů, které popisují Mareš a Křivohlavý ve vztahu ke školnímu prostředí:

- Zaměření pohledu: cíl (terč), na který je pohled zaměřen; zajímá nás, na koho se dívá učitel a na koho žák; stěžejní je okamžik střetnutí pohledů;
- Doba trvání bodového zaměření pohledu: délka trvání pohledu člověka na daný terč; jsme citliví na délku pohledu z očí do očí; negativně hodnotíme příliš dlouhé pohledy („civění“);
- Četnost pohledů: počet pohledů, které věnujeme konkrétní osobě; učitel by měl obsáhnout pohledem celou třídu a třečet pohledem na jednotlivé žáky;

⁴⁰ SIMMEL, G. In KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 20.

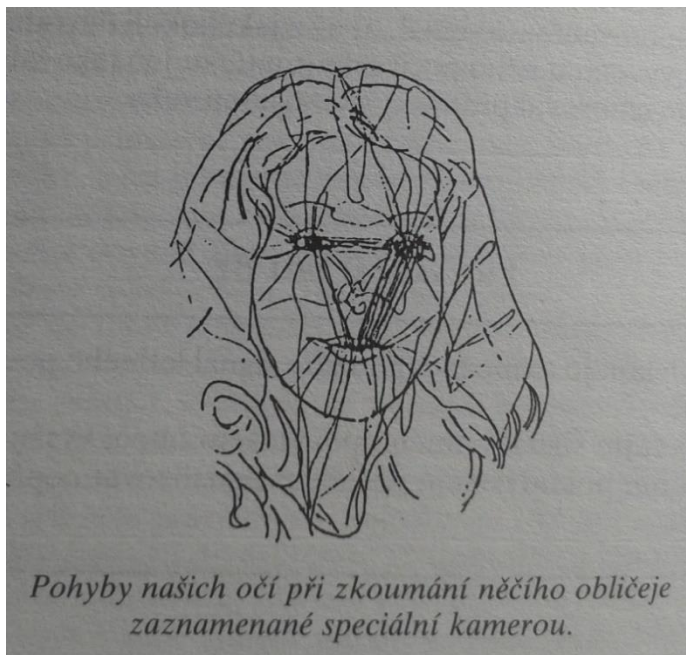
⁴¹ Srov. KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 28-29.

- Sled pohledů-sekvence: průběh jednotlivých pohledů; středem zájmu je, na koho se učitel dívá nejdříve, na koho poté atd.; podobně sledujeme sérii pohledů i u žáka;
- Celkový objem pohledů: součet počtu a délky jednotlivých pohledů; jde o ukazatel sociálního zájmu; žáci bývají k objemu učitelových pohledů obzvláště citliví;
- Úhel pootevření očních víček: otevřenost či naopak přivřenost očních víček; člověk je však schopen tento úhel regulovat jen velmi málo;
- Průměr zornice: velikost zornice; mění se na základě emocionálního stavu;
- Tvary a pohyby obočí: pohyb očí vyvolává deformaci kůže, která má pak za důsledek změny tvaru; uvádí se přes 40 druhů těchto deformací obočí;
- Tvary vrásek kolem očí: deformace kůže nad očima, po jejich stranách a uprostřed mezi obočím;
- Frekvence mrkacích pohybů: počet mrknutí za minutu; může se měnit dle aktuálního psychického stavu.⁴²

Je dokázáno, že pokud si prohlížíme něčí obličej, naše oči jej prozkoumávají podle určitého vzoru. Automaticky totiž sledujeme pomyslný trojúhelník, který je tvořen oběma očima a ústy, ve kterém téká náš pohled (viz obr. Č. 3). „Podle provedených výzkumů je přibližně 75% času věnováno na průzkum trojúhelníku tvořeného očima a ústy, 10% čelu a vlasům, 5% bradě a posledních 10% je věnováno zbývajícím částem. Průměrná doba průzkumu obličeje druhého při počáteční fázi setkání je okolo 3 vteřin.“⁴³ Pokud zrakový kontakt trvá déle než pár vteřin, změní se signály vysílané komunikačnímu partnerovi. Delší pohled může znamenat nepřátelské úmysly nebo větší intimitu.

⁴² Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 107-108.

⁴³ LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994. s. 74.

Obrázek 3: Zaměření očního kontaktu (Zdroj: LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994.)

V případě, že nasloucháme, pozorujeme druhé častěji, než v momentě, kdy k nim sami mluvíme. M. Argyle vyčíslil z jednoho experimentu poměr 75% času, když nasloucháme k 41%, když sami mluvíme.⁴⁴

Výzkumy řeči očí popisují velký vliv očního kontaktu na žáky. Pokud byl například žák pochválen, zpravidla udržoval s učitelem nadále větší oční kontakt než tomu je v případě kárání, pak se spíše snažil učitelovu pohledu vyhýbat. Sympatie k učiteli je také pozorovatelná na pohledech žáků. Čím sympatičtější jim daný učitel je, tím častěji se na něj dívají. Tyto závěry však nelze paušalizovat. Ke zrakovému kontaktu by však mělo dojít pokaždé, mluví-li žák s učitelem, aby žák nabyl dojmu, že učitele zajímá obsah jeho sdělení i žák samotný. Pedagog využívá pohledů nejen

⁴⁴ Srov. VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. s. 95.

v případě, že chválí či kárá, ale i jako zpětnou vazbu pro sebe, kontrolu, zda žáci všemu rozumí a pochopili sdělení.

Stejně jako ostatní disciplíny neverbální komunikace i oční kontakt s sebou nese rizika interpretace a je nutné jen vykládat v celkovém kontextu komunikace. Učitel by si však měl být vědom síly tohoto způsobu neverbální komunikace a vhodně jej využívat.⁴⁵

1.5.3 Pohyby těla (Kinezika)

Kinezika, také kinetika či kineziologie, tedy řeč pohybů těla, zahrnuje všechny druhy spontánních pohybů těla a jeho částí. Část autorů chápe kineziku jako nadřazený pojem gestice. Nejedná se o pohyby doprovázející nějakou činnost, ale o pohyby používané k dorozumívání, u kterých sleduje především jejich soulad či nesoulad, případně harmonii či disharmonii. Analyzovat lze nejen jednotlivce, ale i skupiny osob. Pohyby těla mnohdy dokreslují verbální projev, může se však jednat i o mimovolné pohyby, u kterých často dochází k individualizování (např. kousání rtu, přecházení po místnosti, žmoulání oka apod.)⁴⁶

Součástí kineziky je také tzv. chironomie (chirologie), která se zabývá pohyby rukou. Toto odvětví kineziky je obzvláště důležité pro hluchoněmé osoby, jelikož její součástí je i znaková řeč.

⁴⁵ Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 107-108.

⁴⁶ Srov. MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 128.

Psycholog R. L. Birdwhistell formuloval klasifikační systém na základě podoby mluvené řeči (jazyka) a pohybů. Nejmenší jednotkou pohybu je tzv. kin (v jazyce foném), z těch vznikají složitější jednotky, tzv. kinemy. Spojením kinemů vznikají tzv. kinemorfémy (v jazyce věty). S těmi se můžeme setkat kdekoli, kde dojde k sociální komunikaci mezi lidmi.⁴⁷

Kineziku můžeme rozdělit do 3 skupin dle druhu pohybu. Jedná se o:

- Bodovou činnost, která trvá několik vteřin (např. podání ruky jako pozdrav);
- Pohybovou pozici, která má delší trvání v řádech minut (např. setkání na ulici);
- Pohybovou prezentaci, trvající i několik hodin, zpravidla začíná příchodem člověka a končí jeho odchodem.⁴⁸

Obrátíme-li pozornost na učitele, během jedné vyučovací hodiny vykoná nepřeberné množství pohybů, nejtypičtějšími zástupci jsou chůze po třídě a pohyby hlavou a rukou. Pro pedagoga je velmi obtížné sledovat a chápat pohyby žáků, proto nelze kineziku natolik využívat ve školním vyučování. Zároveň učitel samotný není vždy schopen kontrolovat svou řeč těla, protože častokrát nezávisí na jeho vůli. Je zřejmé, že každý člověk má své charakteristické pohyby, ty reflektují jeho temperament. Z toho důvodu musíme být obezřetní při jejich interpretování, výklad totiž není vždy jednoznačný.⁴⁹ Zpravidla však můžeme říct, že učitel s prudkými a

⁴⁷ Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995, s. 110.

⁴⁸ Srov. KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 65.

⁴⁹ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 52.

rychlými pohyby bude razantní i v chování, zatímco pedagog s pomalejšími pohyby se bude chovat rozvážněji.

1.5.4 Gesta (Gestika)

Gesta, tedy pohyby kterékoli části těla (nejčastěji však rukou) jsou součástí tzv. kineziky (řeč pohybů). Ze všech pohybů těla jsou těmi nejvýraznějšími, často mají zřejmý účel sdělení, doprovází, zintenzivňují či zcela zastupují verbální projevy.

Gesta nejčastěji používáme naprosto vědomě, ale mohou se objevit i nevědomě. Je nutné podotknout, že gesta jsou vždy ovlivněná kulturou a národem, ve kterém se užívají (př. kývnutí na našem území platí za souhlas, zatímco třeba v Bulharsku znamená naprostý opak, tedy nesouhlas. Dalším příkladem může být zdrženlivost typická Britům, výbušnost Italům či elegance tak vlastní Francouzům).⁵⁰

Gesta jsou často označována jako němá slova, pomocí nichž komunikujeme právě slova, fráze či krátké věty. Slova lze tedy zcela nahradit pomocí gest. Díky tomu také, jako jediná z podskupin neverbální komunikace, tvoří gestika svůj vlastní celistvý jazyk obsahující gramatiku a slovní zásobu, kterého využívají sluchově postižení.

Obrátíme-li pozornost ke gestice pedagoga, měla by být vždy přirozená, nenásilná a vhodně doplňovat mluvený projev. Učitel by si měl zároveň být schopen uvědomit své zlozvyky, co se gest týče (např. upravování vlasů, poklepávání prsty, sahání si na obličej, apod.), protože mohou v pedagogické komunikaci působit rušivě a svádět pozornost žáků. Ve třídě je však efektivní používat gesta k nahrazení

⁵⁰ Srov. MAREŠ, Jiří a JARO KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995, s. 111.

verbálních pokynů (např. vstaňte, posadte se, utište se apod.), učitelé často využívají gest také k pokárání individuálního žáka.⁵¹

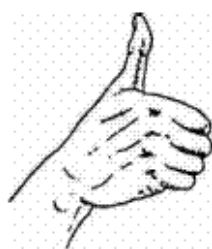
D. Lewis rozděluje gesta do čtyř skupin dle jejich komunikační funkce, a to na symboly, ilustrátory, regulátory a adaptéry.

- Symboly mohou zastupovat sémantické slova, jejich funkcí jsou příkazy či pokyny, znamenají odpověď, vyjadřují city nebo žádají laskavost. Vesměs využívají ruce a prsty (např. přiložení ukazováčku přes ústa učitele jako signál žákům, aby se ztišili).
- Ilustrátory připojujeme ke slovním projevům jako zdůraznění nebo naznačení vztahu, naznačení obrazu ve vzduchu či udání tempa událostí (př. gesto vzrůstu, poklesu, apod.) Ilustrátory, které používá jeden účastník konverzace, jsou často zrcadleny dalším účastníkem konverzace.
- Regulátory fungují jako usměrňující či řídicí signály především na začátku a konci komunikace či v průběhu komunikace - při snaze zrychlit či zpomalit tempo řeči (př. rychlé pokyvování hlavou pro uspíšení, naopak rozvážné kývání jako vyjádření zájmu o to, co žák říká).
- Adaptérů využíváme ke zvládnutí pocitů a k ovládnutí reakcí, protože se zpravidla objevují ve stresu a tudíž jsou použity nevědomě (př. úprava oděvu či vlasů, klepání prstů o stůl, mnutí nosu apod.)⁵²

⁵¹ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 101.

⁵² Srov. LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994. kap. 3.

Tři často používané symboly.

*Vztyčený palec.
Vše jde skvěle.*

Znamení vítězství.

*Vše v pořádku-OK.
Používají potápěči.*

Obrázek 4: Příklady symbolů (Zdroj: LEWIS, David. Tajná řeč těla. Praha: Victoria Publishing, 1994.)

1.5.5 Postoj těla (Posturologie)

Předmětem posturologie (také posturika⁵³) jsou různé polohy těla a co může člověk těmito fyzickými postoji sdělovat. Pouhým postavením těla, rukou nebo nohou můžeme komunikovat s okolím a vyjadřovat tak svoje emoční rozpoložení, zaujatost, postoj k dané problematice a partnerovi (přátelský či nepřátelský). Fyziologie rozlišuje tři hlavní polohy, a to vstaje, vsedě a vleže, přičemž různé části těla mohou v těchto polohách zaujímat nejrůznější polohy. Jedná se také o držení těla, jeho náklon, polohu rukou, hlavy, nohou či jakým směrem je tělo natočeno.⁵⁴

Mareš a Křivohlavý⁵⁵ odlišuje otevřené a uzavřené postojy jedince. Ve vztahu dvou a více komunikujících osob dělí postoj souhlasné a nesouhlasné. Při otevřeném postoji učitel rukama nezakrývá hrudník, ruce jsou naopak volně podél těla a stojí

⁵³ MIKULÁŠTÍK, Milan. (2003) používá termínu posturika, místo posturologie.

⁵⁴ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 53.

⁵⁵ Srov. MAREŠ, Jiří a JARO KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995, s. 110.

mírně rozkročen. Opakem je uzavřený postoj, v případě učitele může jít o překřížené nebo sepnuté ruce před tělem, při sezení může mít překřížené nohy.

Důležitým momentem je také vzájemná poloha dvou lidí, kteří spolu komunikují. Tato poloha obou účastníků definuje jejich vztah jak k obsahu sdělení, tak k sobě vzájemně. V případě, že spolu komunikující mají pozitivní vztahy, jsou si sympatičtí a rozumí si, poloha jejich těl bude ve shodě. Opačným případem, tedy neshodnou polohou těl je naznačován negativní vztah či antipatie.⁵⁶

Uvědomění si předešlého je zásadní pro pedagogické pracovníky, protože postoj učitele mimo jiné vyjadřuje jeho zaujetí pro dané téma, tedy souhlasný a otevřený postoj. Zároveň je však prioritou, aby se učitel ve svých postojích cítil přirozeně a uvolněně, jedině tak působí autenticky i na žáky. Učitel však musí být také vnímavý k poloze žáků, která naznačuje míru zájmu. Zajímavé je také sledovat změny postojů v průběhu konverzace směrem k souhlasu či nesouhlasu. Nezapomínejme však na to, že žáci, na rozdíl od učitele, převážnou většinu vyučovací hodiny sedí v lavici (jedná-li se o klasický frontální styl vyučování) a polohy jejich těl se tedy mohou měnit.

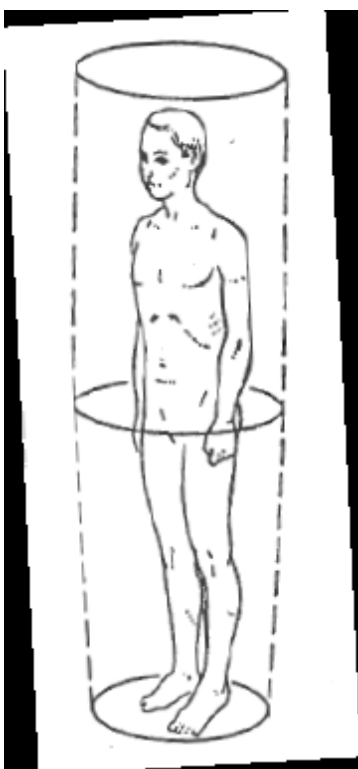
1.5.6 Změny vzdálenosti a zaujímání pozice v prostoru (proxemika)

Zdánlivě nepodstatnými změnami vzdálenosti, přiblížením k druhé osobě či oddálením od ní, také komunikujeme a sdělujeme tak svému okolí další informace. Právě studiem těchto změn vzdáleností se zabývá jedna z nejstarších disciplín neverbální komunikace - proxemika. Každý z nás vyžaduje určitý prostor. Ten je

⁵⁶ Srov. MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 127.

však relativní a individuální. Je však dokázáno, že existuje vztah mezi vzdáleností komunikujících osob a jejich sociální blízkostí v postojích a vztazích.⁵⁷

Lewis opravuje mylnou domněnku psychologů, že osobní zóna každého jedince má podobu bubliny. Sám si toto obranné pásmo představuje jako válec (obrázek č. 5), ve kterém se uprostřed nachází člověk, a který se od pasu dolů zužuje. Oproti ostatním teoriím se tento válec může proměňovat v závislosti na vztahu s danou osobou.⁵⁸

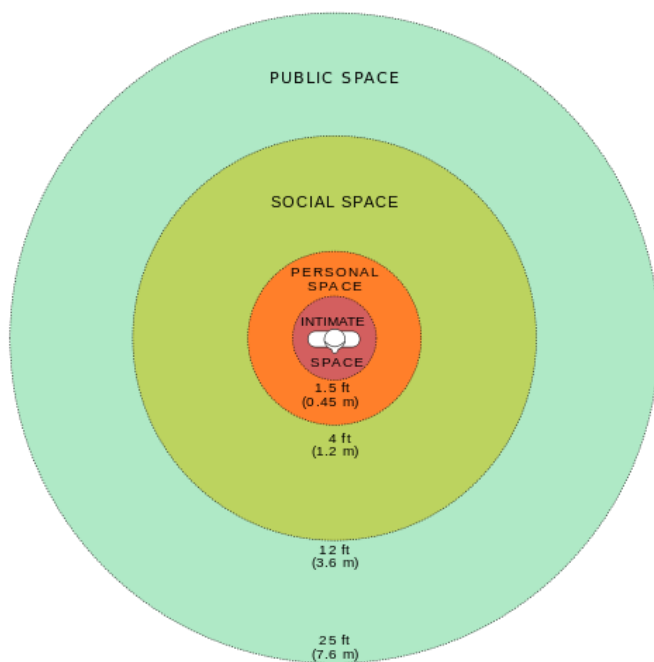
Obrázek 5: Osobní zóna. (Zdroj: LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994.)

⁵⁷ Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Sociální a pedagogická komunikace ve škole*. 1.vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. Pedagogické a psychologické studie, s. 111.

⁵⁸ Srov. LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994. s. 92.

Důležitým tématem, kterým se proxemika zabývá je proto struktura zón, které neviditelně obklopují každého člověka, a v rámci nich poté komunikuje s různými lidmi v okolí. E. T. Hall rozlišuje čtyři druhy těchto zón:

- Intimní zóna: od úplného dotyku do 50 cm; vyskytuje se například u milenců či manželů, případně mezi matkou a dítětem;
- Osobní zóna: oddálení těl dvou partnerů 50 až 150 cm; dodržujeme ji při setkání s neznámým člověkem;
- Společenská zóna: 1,5 až 3 m; setkáme se s ní při diskuzi ve skupině nebo při zkoušení žáků;
- Veřejná zóna: vzdálenost větší než 3 m; charakteristická pro herce na jevišti, učitele ve třídě či posluchárně.⁵⁹

Obrázek 6: Uspořádání zón (Zdroj: wikipedie)

⁵⁹ Stránky konzultační společnosti Syque. *Changing minds* [online]. [cit. 2016-03-28]. Dostupné z: http://changingminds.org/techniques/body/social_distance.htm, Také Srov. LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994. kap. 9.

Proxemika se však nezabývá pouze horizontálními vzdálenostmi, ale všímá si i vertikálního aspektu (měřen výškou očí od země), ty jsou nejběžněji využívány s účelem získání vyšší pozice. Osoba s vyšší rovinou očí má tendenci k nadřazenosti, což je uplatňováno právě v učitelské profesi. Pokud chceme dosáhnout vyrovnané komunikace, je nutné udržovat stejnou rovinu očí.⁶⁰

Zpravidla můžeme říct, že čím více sympatií ke svému komunikačnímu partnerovi cítíme, tím kratší vzdálenost s ním při komunikaci udržujeme. Pokud dojde k prvnímu setkání s neznámou osobou, pravděpodobně budeme udržovat větší vzdálenost, než tomu bude při dalším setkání. Bylo také zjištěno, že ženy udržují větší vzdálenosti k oběma pohlavím než muži. Extrovertně založení lidé mají tendenci přibližovat se více než jejich introvertní kolegové.⁶¹

Dalším tématem, kterým se proxemika zabývá je tzv. teritorialita. Jedná se o segmentaci prostoru na území (školy, třídy apod.), které určitá osoba považuje za svoje území, a proto si jej „chrání“. Tento problém řeší například učitel, který vstoupí do třídy plné žáků nebo naopak se v takovéto situaci může vyskytnout žák, který vstoupí do sborovny, výsostného prostředí učitelů. Proxemika se ukazuje ve školním prostředí na příkladu zasedacího pořádku žáků či při skupinových pracích. Pedagog by vždy měl respektovat osobní prostor dětí, nenarušovat jej a vzdálenosti s tím spojené upravit dle vztahu, který mezi sebou mají.⁶²

⁶⁰ Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 112.

⁶¹ Srov. MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 129.

⁶² Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 54.

1.5.7 Tělesný kontakt, doteky (Haptika)

V průběhu komunikace často dochází ke kontaktu mezi komunikujícími. Takovými kontakty, doteky, se zabývá právě haptika. Tento taktilní kontakt⁶³ obsahuje:

- příjem zpráv o působení tlaku, který působí deformaci kůže;
- příjem zpráv o působení tepla;
- příjem zpráv o působení chladu;
- příjem zpráv o vlivu podnětů, které působí bolest;
- smysl pro vibrace, který registruje chvění.⁶⁴

Takovéto dotyky mohou mít formální, neformální, přátelský či intimní význam. Podle toho potom rozeznáváme tři doteková pásma, ve kterých je daný dotyk v pořádku například u rodičů, přátel, milenců apod. Ačkoliv existují výjimky (například návštěva u lékaře) můžeme určit tato pásma dotyků:

- Pásmo společenské, profesionální a zdvořilostní (ruce a paže);
- Pásmo osobní a přátelské (paže, ramena, vlasy, obličej);
- Pásmo intimní, erotické a sexuální (neomezené).⁶⁵

Předešlé dělení naznačuje, že dotyky platí za jedny z nejvíce oklešťovaných prostředků neverbální komunikace. Zda jsou doteky přijatelné či ne, velice záleží na dané situaci a samotných účastnících komunikace, jejich věku a vztahu.

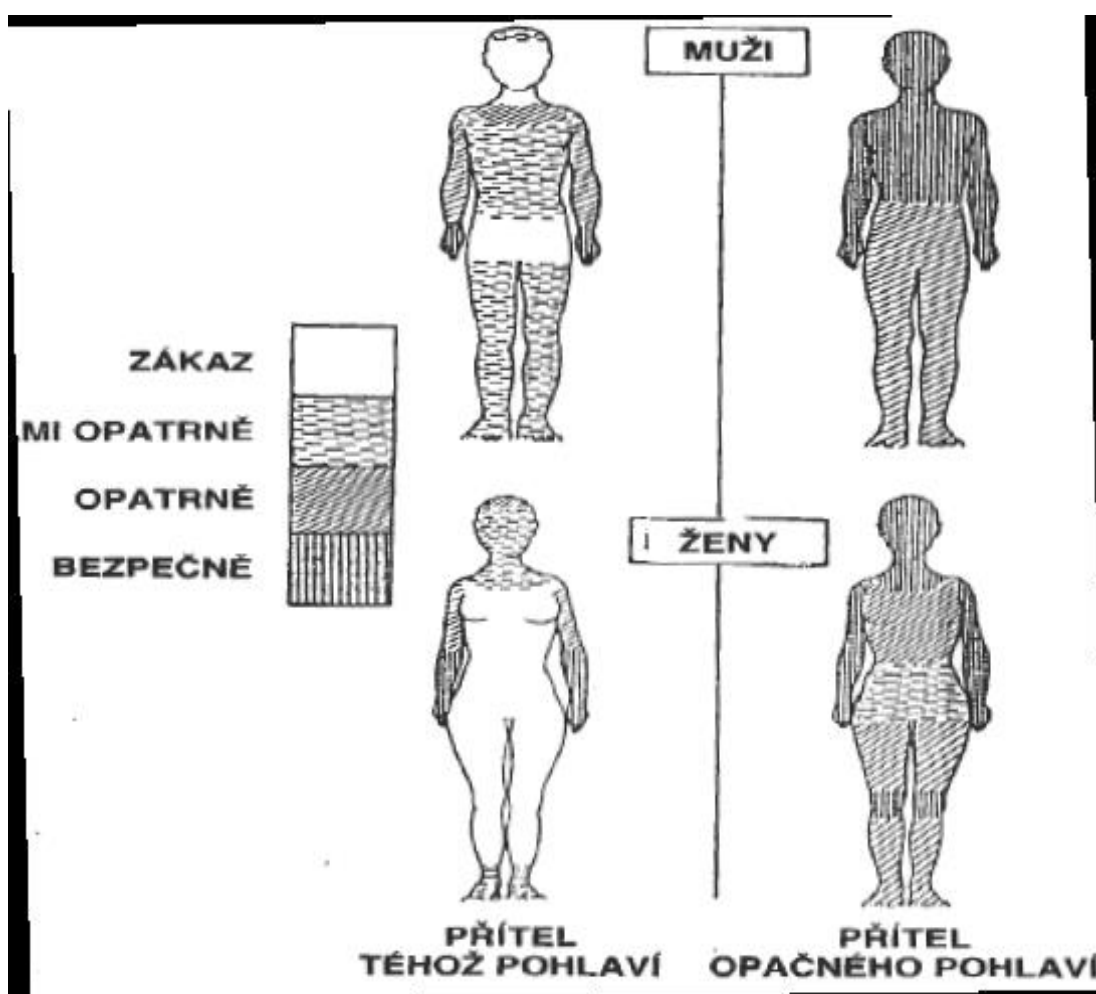
⁶³ Označení taktilní kontakt používá Křivohlavý, J.

⁶⁴ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 54.

⁶⁵ Srov. MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 130.

Důležitou roli hraje také pohlaví účastníků. Při hře či sportu dochází k většímu kontaktu než při běžných situacích. Mezi dotýkáním dětí a dospělých však zcela jistě spatříme rozdíly. Dětské dotýkání se pyšní větší tolerancí, ačkoliv se může jednat o méně vhodné situace.

Protože u obou pohlaví jsou určité partie těla, na kterých není vhodné se dotýkat, Lewis vytvořil schéma, v němž jsou odstupňovány zóny na lidském těle z hlediska bezpečnosti dotyku (viz obr. 7)

Obrázek 7: „Bezpečná“ místa pro dotek. (Zdroj: LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994.)

V případě dotyku dvou lidí není podstatné jen to, na které části těla se dotýkají, ale i o jaký druh dotyku jde, to nám posléze napomáhá k určení, zda šlo o vyjádření přátelství či nepřátelství. Mezi tyto dotyky patří například podání ruky, stisk, objetí, pohlazení, štípnutí, dloubnutí, apod.⁶⁶

V pedagogické praxi lze dotykem žákovi naznačit množství sdělení, například jej pochválit či naopak ukáznit. Přiměřeným dotykem může také učitel získat pozornost (např. poklepání na rameno), zastavit žáky v činnosti (např. chycení žáka za ruku) a další. Dotýkání v pedagogickém prostředí s sebou však nese riziko, že bude považováno za nevhodné. Proto musí být pedagog vždy obezřetný a promýšlet formu dotyku tak, aby nedošlo k záměně se sexuálními projevy. Doteky je také vždy nutné přizpůsobit věku žáků, zpravidla mladší žáci doteky přijímají kladně a často je i vyhledávají, zatímco žáci v pubertě je mohou vnímat nepatříčně.

1.5.8 Sdělování úpravou zevnějšku a životního prostředí

Relativně nově přidruženou disciplínou neverbální komunikace je komunikování vizáží a úpravou prostředí, ve kterém žijeme.

Fyzický vzhled do jisté míry nedokážeme ovlivnit, avšak přesto je v dnešní moderní společnosti chápán jako důležitá součást celkového vzhledu člověka. Vlastní vzhled velmi ovlivňuje dojem ze sebe samého, ale především to, jak působíme na okolí. Celková vizáž tedy ovlivňuje náš první dojem a haló efekt. Dáme-li však větší důraz

⁶⁶ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 54.

na vnější vzhled, může dojít k přisouzení vnitřních rysů, vlastností, na základě tohoto vzhledu.⁶⁷

Komunikace sdělováním úpravou zevnějšku, někdy také vizáží, chápeme to, co lze vypožorovat z oblečení, účesu, způsobu líčení, případně doplňků apod. Celkovou vizáží se snažíme okolí sdělit co nejpozitivnější pohled na nás samé. Je zřejmé, že tímto způsobem komunikují nejen učitelé se žáky, ale především žáci sami, jednají se zejména o dospívající mládež. Takovými projevy definují žáci, ale i dospělí, svou osobnost a nezávislost. Celkovou image dotváříme i upraveností, čistotou oblečení či vůní. Výjimkou nejsou ani doplňky v podobě tašek, batohů, odznaků či nápisů. Komunikovat můžeme také přímo tělem, například pomocí tetování či piercingu. Vizáží můžeme komunikovat nejen náš zevnějšek, ale okolí napoví něco i o naší osobnosti. Každý z nás upřednostňuje jiný druh oblečení, barev, obuvi, doplňků a podobně.

Co se týče učitele a jeho zevnějšku, je nutné si uvědomit, že každodenně vstupuje do kontaktu se žáky, ale i se svými kolegy, případně rodiči. Jeho vizáž má dokonce sílu ovlivňovat žáky a jejich celkový dojem z něj. Vždy by však měl být pedagog vzorem, jestliže vyžaduje upravenost u žáků, musí začít u sebe. Ve vztahu k žákům by měl vždy zachovat objektivitu a jejich úpravu zevnějšku nehodnotit, vyvarovat se zažitých stereotypů, nálepkování a předsudků.

⁶⁷ Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Sociální a pedagogická komunikace ve škole*. 1.vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. Pedagogické a psychologické studie. s. 83.

Nejen úpravou své vizáže, ale také prostředím, ve kterém žijeme a pracujeme, komunikujeme s okolím. Třída vypovídá o žácích, kteří v ní studují, úprava konkrétních pokojíčků o žácích samotných, kabinet zase o učitelích.⁶⁸

1.5.9 Tón hlasu a další neverbální aspekty řeči (paralingvistika)

Paralingvistické aspekty řeči zaujímají postavení na rozmezí verbální a neverbální komunikace, přičemž jsou s oběma spojeny. V tuto chvíli zmiňuji především aspekty, které již lze považovat za neverbální. Těmto neverbálním aspektům řeči se věnuje právě paralingvistika, u které jde především o využití konotativních prvků k dokreslení celkového významu jazyka. Tyto prostředky zesilují nebo zeslabují, zpochybňují nebo potvrzují obsah projevu, dávají najevo postoj, zaujetí, sympatii, vřelost, zlobu apod. Tyto prvky mohou být nevědomé, může se jednat o tzv. chyby ve verbálním projevu, které nejsou v záměru mluvčího.⁶⁹ K těmto písemně nezaznamenaným - nelingvistickým charakteristikám řeči dle Křivohlavého⁷⁰ patří:

Hlasová dimenze akustického projevu:

- Hlasitost řeči: od šeptání po křik;
- Výška tónu řeči: od hlubokého hlasu po vysoký;

⁶⁸ Srov. MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995. s. 112-113.

⁶⁹ Srov. MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. s. 119.

⁷⁰ Srov. KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 117-124.

- Intonace a barva hlasu: melodie řeči; od monotónnosti po přehnané intonování.

Časové charakteristiky řečového projevu:

- Rychlost řeči: od pomalé po rychlou;
- Objem řeči: od chudého po obsažné sdělení;
- Plynulost řeči, pomlky, frázování: od řeči s pomlkami po plynulou řeč.

Interakční vztahy v jazykovém skupinovém projevu:

- Členění řeči: řeč bez přestávek po přehnané členění.

Mimoslovní složky akustického projevu:

- Chyby v řeči: od množství chyb (přeříkávání se, nedokončení vět) po bezchybnou řeč;
- Správná výslovnost: od nesprávné po bezchybnou výslovnost;
- Kvalita řeči-věcnost hovoru: od prostého po květnatý projev.

Vztáhneme-li tyto aspekty řeči na pedagoga, je zřejmé, že by se měl zaměřit na práci se svým hlasem, především na zesilování a ztišení hlasu, vhodné zařazení pauz v projevu, měnit tempo (spíše zpomalovat), opakovat, správně intonovat a vyslovovat a další. Takovéto dílčí aspekty řeči mohou napomoci v zájmu žáků o výklad, k jeho srozumitelnosti nebo k jejich pozornosti.⁷¹

⁷¹ Srov. NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada). s. 44.

1.6 Neverbální komunikace jako součást výuky

Prostředí školy je místo, kde by mělo mimo jiné docházet k rozvíjení a kultivaci komunikace, a to jak té verbální, tak samozřejmě i neverbální složky. Naplňování tohoto úkolu garantují kurikulární dokumenty.

Spolu s nejvyšším kurikulárním dokumentem, Národním programem rozvoje vzdělávání v České republice (tzv. Bílá kniha) je Rámcový vzdělávací program žáků od 3 do 19 let stěžejním dokumentem definujícím školský systém u nás. Na základě RVP jednotlivé školy vypracovávají své Školní vzdělávací programy (ŠVP), podle kterých je realizována výuka na daných typech škol. Nová strategie vzdělávání „zdůrazňuje klíčové kompetence, jejich provázanost se vzdělávacím obsahem a uplatnění získaných vědomostí a dovedností v praktickém životě“⁷²

„Klíčové kompetence představují souhrn vědomostí, dovedností, schopností, postojů a hodnot důležitých pro osobní rozvoj a uplatnění každého člena společnosti.“⁷³ Vše ve výchovně-vzdělávacím procesu by mělo směřovat k ustavení a následnému rozvíjení těchto klíčových kompetencí. Klíčových kompetencí pro základní vzdělávání je definováno šest: kompetence k učení, řešení problémů, komunikativní, sociální a personální, občanské, pracovní. Tyto kompetence však nestojí izolovaně, ale navzájem se velmi prolínají. Na klíčové kompetence navazuje koncept tzv. očekávaných výstupů pro jednotlivé stupně vzdělání. Těch mají všichni žáci dosahovat prostřednictvím učiva. Jedním z cílů, o jejichž naplnění se

⁷² JEŘÁBEK, Jaroslav. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání: s přílohou upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením*. Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2005. s. 6.

⁷³ Tamtéž. s. 10.

usiluje v základním vzdělávání, tak jak jej definuje RVP, je snaha „vést žáky k všestranné, účinné a otevřené komunikaci.“⁷⁴

V RVP ZV je komunikativní kompetence definována takto:

Kompetence komunikativní

Na konci základního vzdělávání žák:

- formuluje a vyjadřuje své myšlenky a názory v logickém sledu, vyjadřuje se výstižně, souvisle a kultivovaně v písemném i ústním projevu;
- naslouchá promluvám druhých lidí, porozumí jim, vhodně na ně reaguje, účinně se zapojuje do diskuse, obhajuje svůj názor a vhodně argumentuje;
- rozumí různým typům textů a záznamů, obrazových materiálů, běžně užívaných gest, zvuků a jiných informačních a komunikačních prostředků, přemýšlí o nich, reaguje na ně a tvořivě je využívá ke svému rozvoji a k aktivnímu zapojení se do společenského dění;
- využívá informační a komunikační prostředky a technologie pro kvalitní a účinnou komunikaci s okolním světem;
- využívá získané komunikativní dovednosti k vytváření vztahů potřebných k plnohodnotnému soužití a kvalitní spolupráci s ostatními lidmi.⁷⁵

Jak lze postřehnout přímo z RVP, neverbální komunikace má ve školním prostředí své místo. Učitel by měl u žáků rozvíjet obecně komunikativní kompetenci, ke které patří i například *porozumění běžně užívaným gestům* či *využití nejrůznějších komunikačních prostředků*. Je tedy stěžejní rozvíjet a vzdělávat studenty i v této oblasti.

⁷⁴ Tamtéž. s. 8.

⁷⁵ Tamtéž. s. 11.

Praktická část

2.1 Uvedení do metodologie výzkumu

Praktická část této diplomové práce se zaměřuje na praktické ukázky nonverbální komunikace ve výuce, zaměřuje se zejména na projevy současných učitelů a učitelek.

Původním záměrem bylo natáčení a rozbor autorských nahrávek přímo z vyučování ve třídách základní či střední školy. Bohužel však z důvodů neochoty vedení a pedagogických pracovníků škol a také obtížnému zajišťování souhlasů s nahráváním, bylo přistoupeno k využití nahrávek volně dostupných na internetu.

Pozornost je tedy soustředěna na sledování videonahrávek z portálu Rámcového vzdělávacího programu⁷⁶, kde se v sekci Virtuální hospitace nacházejí videa reálných hodin. Z nabídky těchto videí jsem vybrala několik z nich, v nichž budu ve zvolených situacích pozorovat žáky a učitele a především jejich neverbální komunikaci. Z důvodu množství situací a studijního materiálu, bylo nutné uchýlit se k selekci, proto je pozorování zaměřeno pouze na vybrané sekvence těchto videí. Vybrané situace však pokrývají nejružnější části vyučovací hodiny, úvod, výuku i zakončení.

V samotných rozborech se soustředím především na dominantní prvky neverbální komunikace v dané situaci. Pozornost je věnována zejména interakci *učitel-žák*, případně *žák-žák/žáci*.

⁷⁶ Virtuální hospitace. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/kategorie/H>

Samotnému pozorování předcházela odborná příprava, zvláště studium odborných poznatků, které shrnuji v kapitolách 1.5.1 – 1.5.9.

Cílem výzkumu je tedy registrovat a popsat neverbální projevy učitele ve vztahu k žákům, případně projevy samotných žáků. Jednotlivým projevům se snažit porozumět a sledovat jejich efekt na proces výuky. Současně budu tyto projevy porovnávat s odbornými poznatky prezentovanými v teoretické části.

2.2 Volba přístupu

Pro naplnění cíle práce byl zvolen kvalitativní přístup. Tento přístup byl mnohdy vnímán jako protiklad kvantitativního výzkumu, ale v průběhu času si vydobyl v sociálních vědách rovnocenné postavení. Díky kvalitativnímu výzkumu můžeme přinášet nové poznatky o sledovaných jevech a jejich reálném působení v přirozeném prostředí.

Jak uvádí Švaříček a Šedřová: „Kvalitativní přístup je proces zkoumání jevů a problémů v autentickém prostředí s cílem získat komplexní obraz těchto jevů založený na hlubokých datech a specifickém vztahu mezi badatelem a účastníkem výzkumu. Záměrem výzkumníka provádějícího kvalitativní výzkum je za pomoci celé řady postupů a metod rozkrýt a reprezentovat to, jak lidé chápou, prožívají a vytvářejí sociální realitu.“⁷⁷

⁷⁷ ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007. s. 17.

Jako metodu jsem zvolila nestrukturované pozorování, kdy jsou určeny jen konkrétní osoby a jevy, které chci pozorovat. Zároveň se jedná o pozorování nepřímé, protože využívám předem vytvořených nahrávek z portálu Rámcového vzdělávacího programu⁷⁸, kde se v sekci Virtuální hospitace nacházejí videa reálných hodin. Vybrala jsem si 4 videonahrávky, ve kterých se zaměřuji na neverbální komunikaci. U každého záznamu sleduji úpravu zevnějšku, oční kontakt, mimiku, gestiku, postoj, změny vzdáleností a zaujímání pozice v prostoru, tón řeči a neverbální aspekty řeči, případně doteky.

Mezi nesporné pozitivum metody pozorování patří možnost pozorovat přirozený průběh výchovně-vzdělávacích procesů a jevů a také kontakt s pedagogickou realitou. Na druhou stranu se potýkáme především se subjektivním hodnocením či časovou náročností, kterou s sebou pozorování nese.

Zmíněná metoda pozorování pomocí nahrávek také přináší problém, na který upozorňuje Gavora: „Tento způsob narušuje přirozené prostředí, protože záznamové zařízení je cizím prvkem, který může ovlivňovat správné pozorování osob.“⁷⁹ V zápětí však dodává, že bez nahrávky by podobné výzkumy nebylo možné realizovat. „Můžeme ho doporučit jen tehdy, kdy se výzkum soustředí na velmi přesnou a podrobnou analýzu průběhu komunikace participantů, jejich verbální a neverbální složky.“⁸⁰

⁷⁸ Virtuální hospitace. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/kategorie/H>

⁷⁹ Srov. GAVORA, P.: *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2000. kap. 21.

⁸⁰ Srov. Tamtéž, s. 197-198.

2.3 Rozbor videí

2.3.1 Video č. 1: Health⁸¹

Prvním videem, které jsem zvolila, je hodina anglického jazyka s paní učitelkou Mgr. Janou Kubičínovou z litvínovského gymnázia. Samotná hodina probíhá ve skupině žáků třetího ročníku, sloučené z obou paralelních tříd a je zaměřena na téma *health*, tedy zdraví. V první části hodiny studenti pracují se slovní zásobou a se slovníky, v druhé části se potom zabývají kontroverzními tématy, které souvisí se zdravím. Svoji pozornost jsem zaměřila především na paní učitelku angličtiny, která se účastní daného zkoumání. Předmětem výzkumu je zejména úvod hodiny, tedy časový úsek 00:00-13:00.

Úprava zevnějšku

Zaměříme-li se na neverbální komunikaci, vizáž je jeden z prvních signálů, který od okolí získáváme. Totéž platí i u pedagogů, kteří vstupují do třídy či do kontaktu se žáky. Jak již bylo naznačeno výše, na základě celkového vzezření se tvoří tzv. první dojem a dochází také k domýšlení či přisuzování určitých vlastností právě s ohledem na celkový vzhled.

Paní učitelka je vkusně oblečena, snaží se nebýt příliš nápadná, ale přesto mi neuniklo, že dbá na svůj vzhled, o čemž svědčí nejen účes a barva vlasů. Oblečení nepůsobí vyzývavě, je vidět, že paní učitelka má vkus a umí se vhodně obléknout.

⁸¹ Virtuální hospitace - Anglický jazyk: Health. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/387/VIRTUALNI-HOSPITACE---ANGLICKY-JAZYK-HEALTH.html>

Líčení obličeje je sice patrné, ale přesto není zbytečně výrazné a nepůsobí prvoplánově. Snad jenom příliš velké náušnice celkový dojem trochu narušují.⁸²

Postoj

Při vstupu do třídy⁸³ paní učitelka působí nervózním dojmem, možná je to proto, že při hodinách bývá zvyklá spíše sedět než stát. Také celková atmosféra v celé třídě působí nervózně, usuzuji tak podle většiny žáků, kteří sedí ve třídě, usmívají se, ale tento úsměv určitě není výrazem veselosti, spíše nervozity. I postoj paní učitelky s toporně svěšenýma rukama svědčí o tom, že si chce dávat pozor na přehnaná gesta.

V průběhu hodiny ovšem už své ruce v klidu neudrží a nervózně s nimi do strany pohybuje, mne si je, točí si prstýnkem a stále si s nimi hraje. Toto je patrné zvláště v okamžiku, kdy děti nereagují tak, jak očekávala. Při aktivizaci žáků se mění celkový postoj těla, paní učitelka se naklání dopředu a houpe se nebo krčí čelo.⁸⁴

V 9. minutě se hodina oživuje spoluprací paní učitelky se zřejmě nejlepším žákem, avizovaným studentem z bilingvní rodiny. Také opatrný postoj paní učitelky s rukou v bok signalizuje, že paní učitelka si není dostatečně jistá, co se od tohoto žáka dozví. Zřejmě mezi nimi občas dochází k minimálně slovním jazykovým konfliktům, kdy se obrací role, student je učitel a učitelka je v roli studentky. Na paní učitelce je vidět, že se toho mírně obává. Naopak mluví-li jiný žák, projevuje

⁸² Tamtéž, 00:00-2:45

⁸³ Tamtéž, 2:50

⁸⁴ Tamtéž, 3:00-3:25

paní učitelka mírnou netrpělivost nad tím, jak dlouho jeho odpověď trvá a navenek to dává najevo mírným podřepnutím s hlavou směřující dopředu.⁸⁵

Změny vzdáleností a zaujímání pozice v prostoru

Žáci této třídy jsou v počátku hodiny spíše pasivní, naslouchají paní učitelce. Ta se snaží o jejich zaktivizování a zapojení do konverzace. Uspořádání učebny do tvaru U může být vhodným prostředkem ke zlepšení komunikace v rámci skupiny, který je hojně využíván právě pro výuku cizích jazyků. V tomto případě však nesplnil svou funkci. V této souvislosti se domnívám, že daleko účinnější pro aktivizaci by bylo jiné uspořádání učebny, a to bez centrálního učitelčina stolu, který zabraňuje v pohybu směrem k žákům. Pokud by je chtěla paní učitelka obejít, musí chodit za jejich zády, což je pro ně nepřírozené. Paní učitelka také nijak zvlášť nepracuje s prostorem, v počáteční fázi hodiny stojí především před tabulí, k žákům se nijak nepřibližuje.

V 10. minutě paní učitelka mění postup, žáci zřejmě budou nuceni ke skupinové práci, rozdávají se slovníky a pracovní listy, studenti reagují nepříliš nadšeně a za sebe se domnívám, že slovníky a listy měly být rozdány už na začátku hodiny, popřípadě je mohla paní učitelka připravit na místa ještě před tím, než hodina začala.⁸⁶

V závěru ukázky se jasně projevuje ona nevýhodnost uspořádání učebny do tvaru písmene U, kdy paní učitelka při rozdávání materiálu obchází děti zezadu. Chtějí-li

⁸⁵ Tamtéž, 8:00-8:25

⁸⁶ Tamtéž, 9:20-10:00

s ní studenti komunikovat, musí se nepřírozně otáčet dozadu, takže se raději na nic neptají.⁸⁷

Verbální komunikace a aspekt řeči

Co se týče hlasového projevu paní učitelky, z počátku tento projev působí monotónním dojmem, v průběhu ukázky se tón mění na prosebný, když se snaží z dětí dostat jakoukoli aktivitu. Na učitelčinu otázku, zda znají nějaká přísloví nebo pořekadla o zdraví, žádný z žáků nereaguje, i přesto, že paní učitelka po nich chce alespoň nějaké české.⁸⁸

Kamera za zády studentů je asi natolik šokujícím momentem, že hodina se vyvíjí naprosto neočekávaným směrem. V úzkém kolektivu žáků jako je v této studijní skupiny (12 žáků) by totiž měla interakce mezi učitelem a žákem probíhat naprosto spontánně, tady tomu je ale naopak.

Oční kontakt

Na počátku hodiny je patrné, že paní učitelka se sice snaží o žádoucí oční kontakt s většinou studentů, ale vzhledem k tomu, že ve stejném úhlu je přítomna i kamera, často klopí oči a oční kontakt úmyslně přerušuje. Tím sice nezáměrně, ale přece jenom zvyšuje u žáků ostych a oni se pak chovají přirozně o to méně.

V průběhu ukázky stále vázne oční kontakt, paní učitelka většinu času kouká do svých příprav a tím neprospívá chodu hodiny.⁸⁹ Nedomnívám se ale, že toto je

⁸⁷ Tamtéž, 13:00-14:00

⁸⁸ Tamtéž, 3:10-4:10

⁸⁹ Tamtéž, 4:00-4:30

obvyklá praxe. Z jejího chování usuzují, že ani ona není s předváděnou hodinou zvláště spokojena.

Gesta

Při dalším pokračování hodiny si studenti i paní učitelka začínají na kameru zvykat, gesta paní učitelky se stávají přirozenějšími. Pokud například dochází k mnutí rukou, pak to není projev nervozity, ale snaha gestem naznačit žákům například společné pořekadlo týkající se hygieny „Hygiena je půl zdraví“.⁹⁰

Děti stále velmi málo reagují, každý úspěch žáka paní učitelka hlasitě komentuje, je vidět, že jí spadl kámen ze srdce, že alespoň trochu děti reagují. Projev nervozity tentokrát ventiluje paní učitelka škrábáním se na čele.⁹¹ Pokud paní učitelka provádí činnosti, které jsou pravidelné (psaní na tabuli, řízení hodiny směrem k žákům), pak se u ní nervozita neprojevuje a chová se naprosto přirozeně. Její písmo je úhledné a čitelné a pokyny jdoucí směrem k žákům jsou jasné a srozumitelné. Stále se však potýká s nedostatkem aktivity směrem od žáků k ní, a proto na jakýkoli úspěch, který je zaznamenán od studentů, paní učitelka reaguje teatrálně.

Ke konci ukázky žáci začínají reagovat přirozeně, paní učitelka je spokojená, svoji spokojenost dává najevo jednak mírným hýbáním hlavy, krčením čela, spokojeným úsměvem. Problém je, že nereagují všechny děti, u mnohých dětí podle jejich obličeje se lze domnívat, že vůbec netuší, na co se jich paní učitelka ptá. Hodině by určitě prospělo, kdyby paní učitelka měla věci, které píše na tabuli již připravené a ty samé obrázky, kdyby měli v ruce i její studenti. Takto se toho v hodině stihne mnohem méně. Myslím si, že kdyby si žáci současně dělali poznámky, snížila by

⁹⁰ Tamtéž, 3:10-4:10

⁹¹ Tamtéž, 4:02

tato přirozená činnosti jejich nervozitu či pasivitu a naopak by zvýšila jejich aktivitu.

Závěrečné hodnocení hodiny

Když jsem si poslechla reakci paní učitelky na konci hodiny, potěšilo mě, že problémy, které jsem viděla já (nedostatečná komunikace, nervozita, svázanost se situací a kamerou) nevadila jenom mě, ale i paní učitelce. Hodina by určitě bez kamery probíhala jinak, proto bych nechtěla, aby moje někdy možná trochu příkré hodnocení, vyznělo v neprospěch paní učitelky, která jistě pracuje velice dobře. Uvědomuji si, že kdyby mě při jakékoliv činnosti natáčela televizní kamera a někdo měl moje vystupování takto detailně hodnotit, byla bych určitě nervózní, dělala bych chyby i tam, kde je obvykle nedělám. Proto si myslím, že jestliže paní učitelka na závěr říká, že je s hodinou vcelku spokojena, mohla bych totéž o hodině konstatovat i já.

2.3.2 Video č. 2: Práva dítěte⁹²

Druhou ukázkou, kterou jsem vybrala, je hodina výchovy k občanství na ostravském šestiletém gymnáziu ve druhém ročníku, která se věnuje tématu práv dítěte. Hodina probíhá pod vedením paní učitelky Mgr. Blanky Pravdové, jejíž neverbální komunikaci se budu v následujícím rozboru věnovat. Studenti spolu s paní učitelkou navazují na hodinu předcházející, ve které shlédli dokument *Děti ze stanice Leningradská* o dětských bezdomovcích, kteří žijí na vlakovém nádraží. V této hodině proberou problematiku dětských práv, k čemuž jim pomůže Úmluva

⁹²Virtuální hospitace – Výchova k občanství: Práva dítěte. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/2703/VIRTUALNI-HOSPITACE---VYCHOVA-K-OBCANSTVI-PRAVA-DITETE.html>

o právech dítěte a internet. Zároveň se zorientují v možnostech pomoci takovýmito dětem.

Můj první dojem z paní učitelky, zhruba 40 leté zkušené pedagožky, je, že je zvyklá pracovat se svými emocemi. I při svém představování a představování hodiny a toho, co budou společně se žáky probírat, se snaží mluvit bez emocí. S přísným pohledem sleduje kameramana a s mírně svěřenými koutky úst a sraštěným čelem dává najevo svůj lehce pesimistický náhled na školní práci.

Paní učitelka na mě dělá dojem člověka, který možná nevědomě skrývá své dojmy a emoce. Vyjádřila to několikrát pohyby hlavy a vrchní částí těla, což ovšem dělala nevědomky a nerada, protože tím nám otevírala své emoce a na to patrně není zvyklá.

Úprava zevnějšku

Co se týče oblečení paní učitelky, myslím si, že přišla do školy oblečena, tak jak chodí obvykle. Celkově na mě dělá paní učitelka dojem, že na vzhled, tedy účes, oblečení či doplňky a brýle, neklade ve svém životě příliš velký důraz. Nepůsobí nijak výstředně, naopak upravenost a čistota jsou jí vlastní.⁹³

Změny vzdáleností a zaujímání pozice v prostoru

Podíváme-li se na průběh hodiny, jedná se o výuku občanské výchovy, která poněkud překvapivě probíhá zřejmě v počítačové učebně. Paní učitelka vystupuje před žáky zcela jiným způsobem než předcházející paní učitelka. Ovládá hlasově a svým pohledem kompletně celou třídu. Samotné uspořádání počítačové učebny

⁹³ Tamtéž, 00:30-1:50

nedává příliš prostoru k pohybu učitele směrem k žákům, což ale poněkud vyvrací tato učebna, která dovoluje přiblížení se k místům jednotlivých žáků. Z počátku hodiny toho však paní učitelka nevyužívá, naopak je usazená za katedrou a zapisuje do třídnice. Poté se v úvodu hodiny pohybuje především před prvními lavicemi, spíše stojí před třídou.⁹⁴

V průběhu hodiny, především v době samostatné práce žáků se začne paní učitelka více pohybovat po třídě a přistupovat k jednotlivým žákům. Pokud začne postupovat mezi děti, tak je to z toho důvodu, aby jejich práci kontrolovala, aby je velice šikovně motivovala, povzbuzovala k rychlejší práci, dávala najevo, že jí zajímají dětské problémy (dotazy žáků, spadlá mikina, v legraci uvedený fakt, že děti zapomněly otočit stránku).⁹⁵

Při vypracovávání samostatné práce v průběhu hodiny upozorní žáky: „Vy jste zapomněli otočit? Čtenářská gramotnost, papír má dvě strany.“⁹⁶ Toto mírně jedované bodnutí mělo u dětí vyvolat nespíš pocit, který jim paní učitelka jako češtinářka sděluje, a tedy fakt, že mladá generace obecně málo čte, nevyzná se v přečteném textu a obecně si nedokáže učinit z přečteného textu správný závěr. Podle reakcí dětí bylo znát, že jsou na tato malá upozornění zvyklí a neberou to od paní učitelky osobně.

Oční kontakt

V úvodu hodiny dojde k situaci, že paní učitelka zapisuje do třídnice a zároveň klade otázky na chybějící žáky a poté na předešlou hodinu. Je vidět, že na hodinu

⁹⁴ Tamtéž, 1:57-4:00

⁹⁵ Tamtéž, 7:50-8:10

⁹⁶ Tamtéž, 9:45-10:10

je perfektně připravena, vše má promyšleno do detailu a neztrácí ani vteřinu, protože už při zapisování do třídnice se rozvíjí struktura budoucí hodiny. Je pro mě zarážející, že během toho ani jednou nezvedla oči a nesnažila se o navázání očního kontaktu se žáky. Dokonce k odpovědi na otázku vyvolá žáka pouze po hlase, který pozná, nikoliv proto, že by se podívala, kdo mluví.⁹⁷

Avšak později v ukázce tento problém paní učitelka napraví a snaží se o navázání očního kontaktu se všemi žáky, nezaměřuje se na nikoho konkrétního.

Mimika a gesta

Paní učitelka není nervózní, její obličej se nemění, nevidíme na ní žádné grimasy ani přehnaná gesta. Většinu času tráví tím, že dělá krátké tři až čtyři kroky mezi učitelským stolem a předními lavicemi žáků. Ruce drží uvolněně a přirozeně sepnuté před tělem. Pokud chce ale paní učitelka mluvit k celé třídě, motivovat ji či zadávat instrukce, využívá gestikulace obou rukou, čímž zvyšuje dynamičnost projevu.⁹⁸ Očima sleduje celou třídu, její hlas je důrazný a přitom ovšem mluví spisovně a zřetelně, totéž vyžaduje od svých studentů. V případě nesouhlasu paní učitelky s žákovou odpovědí se ve výrazu její tváře objeví přivřené oči, nakrčení čela, doplněné vrtěním hlavou ze strany na stranu.⁹⁹ Naopak, souhlasí-li, dojde k mrknutí, pokývnutí hlavou a celkové uvolněnosti.¹⁰⁰ Přitom se ke studentům chová velice taktně, když po nich něco chce, žádá je, při splnění úkolu žákům děkuje, vyká jim a pokud je kárá, nepůsobí to dojmem, že by je chtěla zesměšňovat.

⁹⁷ Tamtéž, 2:00-2:30

⁹⁸ Tamtéž, 29:00-29:30

⁹⁹ Tamtéž, 22:06

¹⁰⁰ Tamtéž, 22:35

Pokud však paní učitelka přistoupí blíže k žákům, především při jejich práci ve dvojicích, její výraz tváře se zjemní, není tolik přísný a občas se objeví i úsměv.¹⁰¹

Z reakcí studentů je vidět, že hodina probíhá naprosto přirozeně a že jsou zvyklí takto pracovat. O přirozené atmosféře ve třídě svědčí i fakt, že jeden ze studentů při rozdávání materiálů v průběhu hodiny udělá malé pukrle směrem ke kameře, aby zdůraznil, že tohle není fakt, který by jej ohrozil nebo mu znemožnil řádnou práci.¹⁰²

Jestliže jsem na předchozí ukázce u paní učitelky našla určité množství chyb, pak zde bych snad paní učitelce vytkla především jednu věc, a to je fakt, že se během hodiny na žáky příliš neusmála. Možná, že toto trochu studenější chování může někomu vadit, ale ve výsledku to zřejmě není na škodu, protože tím paní učitelka jen podtrhuje svou autoritu.

Doteky

Co se týče doteků, které paní učitelka provádí, korespondují s jejím celkovým způsobem chování, tedy minimalismem. Jak již bylo řečeno, paní učitelka se v průběhu hodiny fyzicky přibližuje k žákům a jejich lavicím. V případě, že k nim takto přistoupí, zpravidla pokládá ruce na opěradla židlí, na děti nesahá, přesto je zde naznačen určitý kontakt s konkrétním žákem.¹⁰³ Pouze v závěru hodiny dojde

¹⁰¹ Tamtéž, 34:15-34:35

¹⁰² Tamtéž, 5:50

¹⁰³ Tamtéž, 16:30-16:45

při obcházení žáků k jedinému kontaktu v této hodině, kdy paní učitelka položí ruku na rameno dvou žáků, protože přeruší jejich práci a pokládá jim otázku.¹⁰⁴

Závěrečné hodnocení hodiny

Ve srovnání s minulou hodinou velice kladně hodnotím připravenost paní učitelky po materiální stránce. Když od ní mají studenti rozdány materiály, přesně vědí, co mají dělat, kam mají své postřehy zaznamenávat. Vedení hodiny má paní učitelka dokonale zvládnuté. Nepotřebuje se neustále dívat do svých materiálů, ví přesně, v jaké fázi hodiny se momentálně nachází, co mají v tu dobu dělat žáci a co ona.

Celkově si o paní učitelce dělám tento dojem. Ona je ta, kdo řídí a žáci, pokud si chtějí z její hodiny odnést co nejvíce, se rádi podvolí tomuto vedení. Není tu čas na nějaké prostoje, zbytečná gesta nebo nervozitu. Vysoké tempo práce a celkový spád hodiny je v této hodině velmi patrný, paní učitelka neustále motivuje třídu jako celek a vybízí žáky k práci, což může být zapříčiněno i tím, že tato hodina probíhala 6. vyučovací hodinu v pátek.

Žáci jsou pozorní, zvyklí na to, že se při hodině pracuje, nediví se pracovnímu tempu, spontánně reagují a ačkoli paní učitelka vystupuje velmi přísně, je zřejmě mezi žáky oblíbená, asi proto, že je spravedlivá a hlavně proto, že její hodiny jsou zajímavé a něco dětem přinesou.

¹⁰⁴ Tamtéž, 39:40-40:00

2.3.3 Video č. 3: Lidská sexualita a etika¹⁰⁵

Ve třetí ukázce sleduji zřejmě nejmladší z 3 členek pedagogického sboru. Jedná se o paní učitelku Mgr. Ivu Dobiášovou. Hodina občanského a společensko-vědního základu na téma lidská sexualita a etika probíhá v maturitní třídě, tedy ve 4. ročníku gymnázia v Mnichovo Hradišti. Paní učitelka vhodně využívá metod kritického myšlení, v úvodu hodiny brainstormingu, poté posterů (plakátů), mezi kterými žáci rotují, k zaznamenání a následné diskuzi nad kontroverzními otázkami týkajícími se lidské sexuality. Opět se v rozboru zaměřuji na počáteční a prostřední část vyučovací hodiny.

Úprava zevnějšku

Paní učitelka na mě působí mírně rozevlátým dojmem, trochu zvláštním způsobem oblékání i účesu. Zřejmě na svůj vzhled příliš nedbá, nosí to, v čem se cítí dobře, popřípadě co si může finančně dovolit. Zvolený účes ani tvar brýlí jejímu obličejí, podle mého názoru, příliš nesvědčí. Některé ozdobné prvky, jako například náhrdelník, působí skoro až dětinsky.

Tón řeči a neverbální aspekty řeči

Okamžitě poté, co jsem paní učitelku slyšela mluvit, mě zaujala její mluva, výslovnost a mírně nosový tón řeči, který nejspíš svědčí o tom, že je nachlazená. Pokud tomu tak není a paní učitelka mluví takto běžně, potom si myslím, že jí musí její studenti hůře rozumět. Rušivě na mě působí i časté používání nespisovné otázky

¹⁰⁵Virtuální hospítace – Občanský a společenskovední základ: Lidská sexualita a etika. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/2665/VIRTUALNI-HOSPITACE---OBCANSKY-A-SPOLECKOSKOVEDNI-ZAKLAD-LIDSKA-SEXUALITA-A-ETIKA.html>

„jo“, které používá paní učitelka nadbytečně a spíše působí jako vkladné slůvko. Těmto aspektům projevu se však nebudu dále v tomto rozboru věnovat, protože průběh hodiny zřejmě nikterak zvlášť nenarušoval.

Postoj

Třetí paní učitelka je naprosto jiný typ než předcházející dvě pedagožky. Přichází do třídy ležerně uvolněná, při hovoru se žáky mluví nespisovně, dává si ruce do kapes, záměrně tím zřejmě chce dát dětem signál, že všechno je v pořádku, nic se neděje, kamery si nevšímejte, to zvládneme. Druhou možností je, chápat toto tak, že se paní učitelka chrání vůči ostatním či tomu, co přijde. Gesto rukou v kapsách nejčastěji vnímáme jako neslušné, pokud například s takto postaveným žákem mluvíme, zpravidla jej požádáme, aby ruce z kapes vyndal. Paní učitelka se možná snaží budít dojem přítelkyně dětí, dojem člověka, který vlastně mezi žáky zapadá, aby žáci neměli obavu se vyjádřit. Tato otevřenost určitě souvisí i s tématem její hodiny, tedy s lidskou sexualitou, s otázkami, o kterých se ne vždy lehce a otevřeně mluví. Paní učitelka vhodně využívá času, který by jinak ztratila, sama ho stráví zápisem do třídnice a dětem rozdává úkoly. Kontakt se žáky navazuje i tím, že zápis do třídnice neprovádí u svého stolku, ale mezi dětmi u prostřední lavice, kde sice v danou chvíli nikdo nesedí, ale přesto je dětem fyzicky mnohem blíž.¹⁰⁶

Změny vzdálenosti a zaujímání pozice v prostoru

Postoj paní učitelky, její gesta a pohyb po třídě i používání hlasu se mi jeví umírněné, naprosto přirozené a adekvátní dané situaci. I v tomto případě si myslím, že hodina probíhá běžným způsobem, žáci reagují tak, jak jsou zvyklí a opět se zde neodehrává žádné nacvičené divadlo. Žáci pracují ve dvojicích, polohlasně se mezi sebou domlouvají, vzájemně se neruší, je vidět, že na tuto činnost jsou navyklí.

¹⁰⁶ Tamtéž, 3:00-3:25

Při skupinové práci žáci vyplňují své postřehy na přilepené flipy (plakáty), paní učitelka je stále hlasově vhodně motivuje, nazývá je přáteli a hodina spěje ke zdárnému vyvrcholení.¹⁰⁷ Třída nejlépe pracuje tehdy, když ji paní učitelka přímo neřídí. Nejsem si jistá, jestli by tato metoda práce byla úspěšně použitelná také v jiných třídách, například s mladšími či méně chápavými dětmi.

Ve 14. minutě je práce studentů v plném proudu, paní učitelka se k dětem fyzicky přibližuje, aby mohla řešit jejich problémy, například s nedostatkem místa na flipu a podobně, radí jim pomocí gest a obecně zažitých zvuků napodobujících rychlost (tzv. šššš), což je v dané situaci naprosto vhodné. Paní učitelka přitom působí klidně a přirozeně.¹⁰⁸

Při skupinové analýze závěrů plynoucích z probraného učiva se paní učitelka stává součástí třídy, s milým úsměvem sedí uprostřed dětí na lavici, což je sice podle školního řádu zakázané, ale dělá se běžně, a tím se vlastně paní učitelka dětem opět zlidšťuje a stává se jednou z nich. Podle spontánního chování dětí je opět zřetelné, že to není žádná novinka a že se takto paní učitelka chová běžně.¹⁰⁹

Závěrečné hodnocení hodiny

Celkově je nutno konstatovat, že navzdory prvnímu dojmu jsem byla nucena přehodnotit pohled na paní učitelku, která sice nepůsobí příliš důvěryhodným, pedagogickým, uhlazeným dojmem, ale pracovat s dětmi nesporně umí a žáci si z jejích hodin jistě odnáší spoustu zajímavých poznatků, a to nenásilnou formou,

¹⁰⁷ Tamtéž, 11:00-11:45

¹⁰⁸ Tamtéž, 13:15-14:00

¹⁰⁹ Tamtéž, 29:00-36:45

spíše hrou. Není možno tedy usuzovat z prvního dojmu ohledně kvality práce pedagoga. I mé postřehy týkající se někdy nezřetelného vyslovování a nosového tónu tedy opravdu souvisely zřejmě s nachlazením nebo problémy s nosohltanem a zvláštní výslovnost, především hlásek t, d, m nebyla na úkor srozumitelnosti.

2.3.4 Video č. 4: Mediální výchova-Reklamní slogan¹¹⁰

Ve čtvrté ukázce sleduji zkušenou paní učitelku Mgr. Zuzanu Šepsovou, která vyučuje mediální výchovu v kvartě letohradského gymnázia. Téma, kterému se věnují spolu se žáky již několikátou hodinu, je reklama a její slogany. V této hodině studenti pracují s pracovním listem a slogany jednotlivých známých reklam, v druhé části vyučovací hodiny se snaží ve dvojicích vytvořit vlastní slogan na reálný či imaginární produkt. I v této ukázce zaměřuji svou pozornost na první polovinu vyučovací hodiny.

Oční kontakt

Paní učitelka nastolila ve třídě přátelskou atmosféru, je vidět, že ani děti ani ona si na nic nehrají a že se takto ve třídě běžně pracuje.

Paní učitelka si hodinu dobře rozvrhla a připravila, v úvodu hodiny žáky seznamuje s cílem hodiny a tím, jak budou jednotlivé úkony vypadat. Toto zároveň doplňuje i vhodnou motivací, podpořenou prací svých očí, kdy se snaží očně zkontaktovat s většinou žáků. V další části hodiny žáci zpracovávají doplňovačku na jednotlivá

¹¹⁰ Virtuální hospitace – Mediální výchova: Reklamní slogan. *Metodický portál RVP*. [online]. [cit. 2016-06-12]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/2667/VIRTUALNI-HOSPITACE---MEDIALNI-VYCHOVA-%29REKLAMNI-SLOGAN.html>

známá reklamní kliše, aby se v závěru hodiny dopracovali k vytvoření svého vlastního reklamního sloganu.

Úprava zevnějšku

Podíváme-li se na oblečení paní učitelky, napadne nás neshoda mezi poměrně lehkým oblečením dětí, které sedí většinou v tričku s krátkými rukávy a oblečením paní učitelky. Paní učitelka oblékla dlouhé kalhoty, lehký svetr s dlouhými rukávy, doplněný vestou s roláčkem. Ten vhodně doplnila náhrdelníkem v barvě svetříku.

Paní učitelka rozhodně není oblečena okatě a vyzývavě, působí spíše nedbale elegantně. Pouze její obuv (pantofle) nepůsobí nejvhodněji, zvláště když si v průběhu hodinu jednu z pantoflí zuje a stojí na jedné noze, opřená o učitelský stolec.¹¹¹

Tón řeči a neverbální aspekty řeči

Paní učitelka mluví klidným hlasem, nemluví vždy spisovně, úmyslně navozuje klidnou, přátelskou atmosféru vybízející žáky ke spolupráci. Žáci si ve dvojicích mezi sebou vyměňují názory, někdy i celkem hlasitě, tehdy je paní učitelka lehce uklidňuje právě tím, že na ně mluví klidným, tichým hlasem.¹¹² K práci neustále motivuje úsměvem a chápavými připomínkami a její výraz v obličeji působí příjemně a sympaticky. Je vidět, že vhodná modulace hlasu může průběh hodiny výrazně ovlivnit.

¹¹¹ Tamtéž, 15:40-16:10

¹¹² Tamtéž, 7:15-8:00

Mimika a gesta

Na začátku hodiny si paní učitelka symbolicky utřela nos, toto gesto chápu jako takový náznak pro děti, že ani ona není z kamery ve třídě nejšťastnější. Žáci pracují aktivně, někteří jsou dokonce velice snaživí. Je vidět, že je hodina zaujala a že s paní učitelkou spolupracují rádi a dobrovolně.

Paní učitelka zřejmě ani neví o tom, že si občas strká malíček pravé ruky do úst, což působí jako náznak určité nervozity, zvláště je-li to ve fázích hodiny, kdy aktivita žáků nebo spád hodiny vázne.¹¹³

Často si také přikládá ukazováček před ústa, což je obvykle vnímáno jako signál pro ztišení, ale v těchto případech spíše naznačuje přemýšlení či uvažování nad svou myšlenkou či žakovou odpovědí.¹¹⁴

Pokud paní učitelka potřebuje něco vysvětlit, zdůraznit, objasnit, začne používat obě ruce, pracuje s prsty, kdy věc dobrou označuje zvednutým palcem či pokývnutím hlavy, doplňuje výrazy „super“, „dobře“ a uchyluje se ke stále více nespisovné řeči, která je právě typická pro děti, věci protichůdné naznačuje stříškou z prstů.¹¹⁵ Nepůsobí to ani uměle, ani nepříjemně, řekla bych, že průběhu hodiny to vždy výrazně prospěje.

¹¹³ Tamtéž, 14:00-14:15, také 16:00-16:15

¹¹⁴ Tamtéž, 37:30-37:45

¹¹⁵ Tamtéž, 3:03, také 29:25-29:30

Postoj, změny vzdálenosti a zaujímání pozice v prostoru

Pohyb paní učitelky po třídě je značně omezený, také z důvodu toho, že jde o výuku skupiny pouze 8 dětí, ke kterým je stejně vzdálena, i přesto, že stojí v zásadě na jednom místě. Pohyb paní učitelky je tedy minimální, většinou stojí se založenýma rukama. To sice z psychologického hlediska má znamenat, že si od dětí udržuje jistý odstup, případně značí, že se člověk cítí nejistý, ale u paní učitelky toto gesto vůbec takto nepůsobí. Dělá na mě spíše dojem, že je to její běžně používaný postoj, ve kterém se cítí přirozeně.¹¹⁶

Paní učitelka se v průběhu hodiny začala po třídě aktivně pohybovat, obchází jednotlivé lavice, kde se pracuje ve dvojicích, pomáhá žákům, kontaktuje se s nimi hlasově i očima. Tehdy buď chodí s rukama založenýma před tělem¹¹⁷, v bok¹¹⁸ nebo v kapsách.¹¹⁹ Nejspíš proto, aby se mohla dostat k dětem co nejbližší. A tehdy by jí ruce překážely. Žáci jsou jednoznačně na tento způsob kontaktování zvyklí a pracují velice aktivně. Podle mého názoru si je paní učitelka svojí prací jistá, s průběhem hodiny je spokojená a hodina se vyvíjí očekávaným způsobem.

Navrhovala bych pro podobný typ hodiny upravit uspořádání lavic do kruhu nebo čtverce, kdy by paní učitelka stála uprostřed a mohla by činnost dětí lépe koordinovat. Speciálně v tomto případě, kdy je ve třídě pouze 8 dětí, by to nezabralo mnoho času a žáci by takovéto uskupení mohli vytvořit už o přestávce. Možná by se tato hodina mohla uskutečnit mimo třídu, v nějakém klubu, kde by děti vůbec

¹¹⁶ Tamtéž, 2:45-5:15

¹¹⁷ Tamtéž, 8:30-8:45

¹¹⁸ Tamtéž, 32:00-32:40

¹¹⁹ Tamtéž, 9:30-10:15

nemusely používat lavice, ale třeba pohovky či taburety a mohly by pracovat místo papíru například s tablety.

Závěrečné hodnocení hodiny

Celkově tedy mohu souhlasit s vlastním hodnocením paní učitelky, že hodina byla vcelku úspěšná a probíhala v příjemné atmosféře. Každý učitel by byl jistě potěšený, kdyby mohl pracovat s takto aktivní skupinou studentů. Zdálo se mi, že ani paní učitelka ani její studenti nebyli kamerou v podstatě vůbec ovlivněni. Domnívám se, že pokud si člověk zvykne na určitý styl práce, ani změněné podmínky nemohou jeho pracovní výkon nijak zásadně ovlivnit.

2.4 Neverbální projevy ve výuce

V předešlé kapitole jsem uvedla konkrétní rozbor několika videí, tedy praktických příkladů, jak je neverbální komunikace v praxi využívána současnými pedagogy přímo ve škole. V této kapitole bych ráda tyto poznatky shrnula a zmapovala tak nejčastější neverbální projevy učitele ve výuce. Pro větší přehlednost jsem vyučovací jednotku rozdělila do několika fází, pro každou z nich jsou potom typické jiné neverbální signály.¹²⁰

Fáze motivace

V této fázi hodiny dochází k motivaci žáků, jejich přípravě na hodinu a další zapojování do činností, které budou následovat.

¹²⁰ Srov. NAVRÁTIL, Stanislav, Karel KLIMEŠ a Otakar FLEISCHMANN. *Komunikace v pedagogických situacích: [Určeno pro stud. fak. pedagog.]*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1992. ISBN 80-7044-039-2.

V úvodní části hodiny, tedy právě v motivační fázi, pedagog hojně využívá gest, především při pokynech „vstaňte“, „pozdravíme se“ apod., jak tomu bylo například ve videu č. 2. Gest a také mimiky je také velmi využíváno pro upoutání pozornosti, učitelé využívají zdviženého obočí, zamračení či výraznější mimiky. Důležitým aspektem je v této fázi úsměv a vstřícné naladění pedagoga. Za neméně podstatný považují také oční kontakt a pohledy učitele směrem ke všem žákům, proto by měl učitel vždy zaujímat pozici v jejich zorném poli. Problematice a důležitosti očního kontaktu se věnují například ve videu č. 2. Postoj učitele a jeho pohyby hrají také zásadní roli v úvodní fázi hodiny. Zpravidla učitel zaujímá větší vzdálenost od žáků, stojí v přední části třídy, před katedrou či tabulí. Ve svůj prospěch mimo jiné využívá spíše vzpřímený postoj nad sedícími žáky, čímž umocňuje svou autoritu. Tento fakt byl doložen například ve videu č. 1 či videu č. 4, kde obě paní učitelky zpravidla udržují určitý odstup od zbytku třídy.

Fáze expozice

Po motivační části hodiny nastává fáze expoziční, které je zpravidla tvořena vysvětlováním a seznámením žáků s novou látkou. Pedagogové využívají nejrůznějších metod, třídních uspořádání, her či nejrůznějších aktivit k naplnění této fáze.

Z neverbální komunikace však učitelé používají především mimiku a gesta. Kombinací těchto dvou aspektů učitel dosáhne nejefektivnějšího účinku svého projevu a pomocí nich také zvládne kontrolu nad třídou. Zamračením, pozvednutým obočím či prstem před ústy a jinými gesty reguluje klid ve třídě, což můžeme ilustrovat na videu č. 4, kde se paní učitelka často uchylovala k práci s prsty rukou. Očním kontaktem a pohledy na jednotlivé žáky dokáže zhodnotit, zda žáci učivo chápou a učitel tak dostává okamžitou zpětnou vazbu. Ve fázi vysvětlování nové látky je zřejmé, že učitel bude hrát hlavní roli při výkladu. Proto

je zásadní, aby se po třídě nepohyboval až příliš a stále zůstal v zorném poli žáků. Pohyb žáků se však může lišit v závislosti na zvolené aktivitě a učební metodě, zajímavou aktivitou byla například práce s novou slovní zásobou představenou ve videu č. 1 nebo metoda posterů (plakátů) z videa č. 4. Co se týče dotyků, v případě, že dochází k nácviku určitých tělesných dovedností, může učitel přistoupit k vedení žáka, jeho ruky či těla.

Fáze fixace

V této důležité části hodiny dochází k zafixování učiva, k jeho opakování. Tuto část vyučovací jednotky nelze vynechat, protože bez procvičení a utvrzení právě naučené látky by nedošlo ke správnému zapamatování nově nabytých informací.

Mimika i gesta jsou v této části hodiny využívána především v kladném smyslu. Úsměv, mrknutí či pokývnutí hlavou na znamení souhlasu mohou znamenat pro žáky motivaci a schválení správné odpovědi. Naopak nesouhlas učitelé často naznačí kýváním hlavou či prstem do stran či gestem zdviženého palce na znamení „pozor, oprav se“. Učitelé v této fázi také využívají pohybu po třídě tak, aby zkontrolovali všechny žáky, často přistupují přímo k lavicím žáků, sklánějí se nad jeho sešitem a verbálně i neverbálně hodnotí jejich práci. Takovou neverbální pochvalou může být i pohlazení po vlasech, poklepání na rameno apod. Tento pohyb učitelů po třídě, především ve směru k jednotlivým lavicím žáků a jejich kontrole, jsme mohli spatřit ve videích č. 2 a č. 4.

Fáze diagnostická

Ve fázi diagnostické dochází k ověřování osvojených vědomostí, znalostí a postupů, tedy o prověřování a ohodnocení žakových výkonů. Může se jednat o test, ne nezbytně však ve smyslu zkuškového testu, písemné práce apod., avšak ve smyslu zpětné vazby pro učitele o tom, jestli a jak žáci porozuměli učivu.

Opět hraje důležitou roli mimika a nejrůznější typy gest. Úsměv či zdvižený palec znamená pochvalu či souhlas, naopak zamračení, pohyby hlavy či palec směrem k zemi mohou znamenat nesouhlas. V případě písemného zkoušení žáků využíváme gest spíše k udržení pořádku ve třídě a ztišení žáků. U tohoto druhu zkoušení se také učitel častěji uchyluje k procházení mezi lavicemi a sklánění se nad žáky proto, aby zkontroloval jejich práci či tempo práce, což nejlépe dokládá kontrola práce žáků v lavicích ve videu č. 2. Jedná-li se o ústní zkoušení, je pro žáka přijatelnější, nevstupuje-li pedagog do jeho osobní zóny či ho jinak pohyby nebo dotyky nevyrušuje v projevu.

Fáze aplikace

Tato fáze je zastoupena nejčastěji v závěrečné části hodiny a jde o vyvrcholení procesu učení, jedná se o využití nabytých vědomostí a způsobilostí, tedy o jejich aplikaci do praxe.

Gesta i mimika jsou spíše povzbuzujícího charakteru, pohled je spíše přátelský. Neverbálními projevy učitel schvaluje odpovědi žáků či je naopak může upozornit na nedostatky a nabídnout možnost opravy. Učitel se může volněji pohybovat po třídě, procházet mezi lavicemi žáků, vstupovat do jejich osobní zóny apod. V případě, že dojde v této fázi hodiny ke hře či jinému typu aktivizačních metod, gesta, doteky, pohyby těla i postoje se mohou měnit a přizpůsobovat. Tuto skutečnost dokládá například závěrečná diskuze nad probranými otázkami ve videu č. 3.

Uvedená videa však nemohla pokrýt všechny neverbální projevy, které se ve třídě mohou objevit. Z toho důvodu se pokusím o naznačení několika dalších neverbálních signálů z prostředí školy, na které jsem narazila při studiu odborné literatury, dalších videoukázek, případně ve své pedagogické praxi.

Kromě již zmíněných projevů, jako je pokývání hlavou na znamení souhlasu či naopak nesouhlasu; gesto vztyčeného palce či naopak otočeného palce směrem k zemi jako hodnocení situace - „dobře“, „špatně“; přiložení prstu k ústům jako pokyn k uklidnění; pohybů rukou směrem nahoru a dolů ve smyslu „vstaňte“, případně „posad'te se“; ukázání prstem či rukou jako informace žákovi, kde se momentálně v knize či pracovním listě nacházíme; můžeme zaznamenat i jiné podobně notoricky známé, smluvně dohodnuté signály. K těm patří například tlesknutí jako upozornění žáků, aby dávali pozor; pohlazení žáka pro vyjádření pochvaly; naopak poklepáním žákovi na rameno či lavici vysíláme signál, aby se uklidnil, utišil či se vrátil k zadané práci; podobně funguje i přiblížení se k žákovi a vstup do jeho osobní zóny.

Neverbálně komunikovat však ve vyučovacím prostředí nemusí pouze učitel směrem k žákům, ale i žáci směrem k učiteli. Nejčastějším neverbálním signálem, který žáci vysílají je zvednutá ruka na znamení „hlásím se o slovo“, „chci vyjádřit svou myšlenku či odpověď“. V případě, že při samostatné práci žák odloží psací potřeby, učitel automaticky předpokládá, že dokončil zadaný úkol, podobně funguje i postoj těla v lavici, tedy odklon od lavice. Mimikou, výrazem tváře a očním kontaktem nebo pohledy žák také komunikuje s učitelem a vyjadřuje tak svůj zájem či nezájem o dané téma.

Výše uvedené přehledy neverbálních projevů se však mohou podle jednotlivých učitelů a žáků lišit a věřím, že je žádoucí, aby si každý pedagog se svou třídou vytvořil vlastní set takových projevů, na kterých se dohromady shodnou. To může vést k zefektivnění interakce a komunikace mezi účastníky a k vytvoření příjemného pracovního prostředí.

2.5 Vztahy ve třídě a neverbální komunikace

Jak bylo v teoretické části této práce řečeno, ve třídě probíhají v zásadě dva druhy vztahů, a to symetrické a asymetrické. Tyto vztahy byly vyjadřovány paralingválními (tón, hlasitost a tempo řeči, důraz na určitá slova, intonace, pomlky apod.) i extralingválními (mimika, gestika, pohledy, vzdálenost a další) neverbálními prostředky.¹²¹

Podíváme-li se na vztah žák-žák/žáci, jednalo se ve výše uvedených ukázkách o vztahy symetrické, které byly umocněny především stejným postavením žáků. Patrné byly na postojích žáků (všichni usazení v lavicích), pohledech žáků, které upíraly stejným směrem nebo na proxemice (podobné vzdálenosti žáků od sebe).

Pedagog však vstupuje především do asymetrických vztahů (*učitel-žák*, *učitel-skupina žáků*, *učitel-třída*), které může právě neverbální projevy notnou dávkou ovlivnit celý vývoj této komunikace.

Tuto nesouměrnost zpravidla paní učitelky vyjadřovaly neverbálně pohledem shora, změnou hlasu či vzpřímeným postojem nad sedícím žákem. Dále byla patrná pozitivní, menší asymetrie ve smyslu pohybu učitele mezi lavicemi, sklánění se k jednotlivým žákům, zaujímáním bližší vzdálenosti od žáků či dokonce dotykem žákovy hlavy či ramena. Naopak výraznou asymetrii bychom spatřovali v případech, kdy vyučující zaujímá dominantní postavení ve třídě, větší vzdálenost od žáků či se uchyluje k jejich verbálnímu i neverbálnímu kárání.

¹²¹ MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer. Kapitola 6.

2.6 Důvody využití neverbální komunikace ve výuce

Z teoretické i praktické části práce je zřejmá důležitost neverbální komunikace ve výuce. Jak již bylo zdůrazněno v teoretické části práce, neverbální projevy každého člověka, učitele především, mohou verbální sdělení posilovat či naopak měnit, přidávat mu na pravdivosti či prozrazovat lež. Jsme-li vnímaví a otevření k neverbální komunikaci své, ale i ostatních lidí, například žáků, dokážeme tuto shodu či neshodu v komunikaci rozpoznat.

Co se týče použití neverbálních prostředků ve výuce, pak se jejich úroveň liší výrazně individuálně, záleží na povaze každého učitele. Rozeznáváme učitele a učitelky klidnější, používající si minimálně pohybu a gest a naopak učitele a učitelky herce a herečky, kteří působí po celou hodinu někdy až teatrálně. Já sama bych chtěla patřit spíše mezi učitele klidné a vyrovnané s umírněnými gesty a vhodným výběrem verbálních a neverbálních prostředků. Uvědomuji si, že pohled od katedry na žáky může být někdy diametrálně odlišný od pohledu z lavice směrem ke katedře.

Nejen použití jednotlivých neverbálních prostředků, ale je nutné zdůraznit, že i interpretace těchto neverbálních signálů je zcela jistě složitou a komplexní záležitostí a jednotlivé projevy nelze generalizovat a „škatulkovat“. V této souvislosti by bylo jistě zajímavé pokusit se výše zmíněná videa konzultovat s jejich hlavními aktéry, učitelkami a žáky a popsat tak, jak svou neverbální komunikaci vnímají konkrétní učitelky a jak v těchto hodinách působí a ovlivňuje žáky.

Protože je, podle mého názoru, neverbální komunikace a její prostředky subjektivní záležitostí, je třeba zdůraznit, že uvedené rozbory videí nejsou univerzálním

návodem, jak projevy neverbální komunikace interpretovat ani celistvým výčtem těchto projevů u všech učitelů.

Po konzultaci s několika dlouholetými současnými pedagogy se nyní snažím o shrnutí důvodů, které vedou k tomu využívat neverbální komunikaci ve výuce častěji a efektivněji.

Asi nejběžnějším důvodem je její rychlost. Učitelé se k ní uchylují právě proto, že řeší situace ve výuce mnohem rychleji než by to zvládl verbální projev. Pohyb paže, hlavy, pohled či gesto má daleko rychlejší účinek než složité vysvětlování jednou či několika větami.

Tento aspekt souvisí i s dalším kladem pro učitele, a to k úspoře a ochraně pedagogova hlasu.

Neméně důležitým důvodem je také to, že neverbální komunikace může být zaměřena oběma směry, jak na individuální žáky, tak na skupinu či celou třídu. V případě, že učitel chce pochválit nebo naopak pokárat pouze konkrétního žáka, je efektivnější použít neverbální projev než neúsporné verbální vyjádření.

To souvisí i dalším pozitivem použití neverbální komunikace, a to nenarušování výuky. Naše pozornost se může upřít pouze na jednotlivce, ostatní mohou dále nerušeně pokračovat v zadané práci. V tomto případě pak jakoby doplňuje pedagogovo snažení.

Gesta, pohyb po třídě, změny vzdálenosti či dotyky mohou také kladně ovlivňovat atmosféru třídy a hodiny.

V neposlední řadě může učitel pomocí těchto projevů zajišťovat kázeň ve třídě nebo také upoutávat pozornost žáků. Například delší pohled na jednoho žáka, přiblížení se k lavici žáků, kteří se mezi sebou baví apod. Tehdy učitel pokračuje ve výkladu a zmíněná neverbální komunikace napomáhá souběžnému řešení konkrétní situace.

Závěr

Komunikace, jak již bylo řečeno v úvodu práce, je neoddělitelným elementem našich životů. Díky ní je možné komunikovat nejen informace, ale rovněž emoce i názory. Komunikace obecně je, mimo jiné, důležitou součástí pedagogické profese, ať už se jedná o komunikaci verbální či neverbální. Právě ta neverbální je v současném školství a práci s dětmi opomíjena, ačkoliv v jiných oborech lidské činnosti (např. personalistika či marketing) se těší velké pozornosti.

Cílem mé diplomové práce bylo podat přehled neverbální komunikace a jejích prostředků, které se ve výuce objevují a zdůraznit tak jejich důležitost ve výchovně-vzdělávacím procesu. Zároveň jsem se snažila o zaznamenání těchto neverbálních projevů v praxi a jejich porovnání s odbornými poznatky.

K proniknutí do problematiky neverbální komunikace jsem v teoretické části práce popsala obecně komunikaci, její funkce a druhy. Pokračovala jsem definicí pedagogické komunikace a jejími specifiky. Vymezením dvou druhů komunikace, a to verbální a neverbální, jsem se dostala ke stěžejní části práce, a to k neverbální komunikaci, jejím funkcím a problematice nejednoznačné interpretace. V neposlední řadě jsem nastínila klasifikaci neverbální komunikace a popsala jednotlivé její části, jmenovitě mimiku, oční kontakt, kineziku, gestiku, posturologii, proxemiku, haptiku, sdělování úpravou zevnějšku a prostředí a také paralingvistiku. Je však zřejmé, že jednotlivé oblasti jsou velmi obsáhlé a rozmanité, že by se mohly stát podnětem k samostatné práci. Proto lze můj popis chápat spíše jako přehled, který by měl sloužit pedagogickým pracovníkům pro seznámení se s touto problematikou. Pro lepší ukotvení komunikační kompetence v procesu vzdělávání jsem zařadila na konec teoretické části kapitulu o tom, jak je specifikována v Rámcovém vzdělávacím programu.

Praktická část této práce, tedy pozorování a rozbor čtyř typů videonahrávek učitelek ve výuce, v zásadě potvrdila teoretická východiska uvedená v první polovině práce. Ačkoliv je nutné dodat, že zkoumat a interpretovat neverbální projevy je vždy subjektivní záležitostí. Dále také uvádím dva typy vztahů, a to symetrické a asymetrické, a jejich specifika. V neposlední řadě popisují důvody, proč neverbální komunikaci a její prostředky ve výuce využívat.

Shrnu-li všechny poznatky, dospěji k závěru, že neverbální komunikace pedagoga je velmi významným činitelem ve výchovně-vzdělávacím procesu a silně ovlivňuje jeho vývoj i samotné účastníky, tedy žáky. Z toho důvodu je žádoucí nepodceňovat její roli, být vnímaví k jejím projevům u žáků a jako pedagog ji vhodně využívat k zefektivnění procesu výuky.

Summary

First, as stated before at the beginning of this thesis, the communication is inseparable element of our lives. Thanks to the communication it is possible to communicate not only information but also emotions and opinions. The communication, either verbal or nonverbal, is important part of pedagogical profession. This nonverbal communication is neglected in current educational system, although in other areas of human activities (e. g. personnel policy or marketing) it is significant.

The aim of this thesis was to give an overview of nonverbal communication and its means, which can be seen in teaching, and to emphasise their importance in educational process. Besides that, I tried to note these nonverbal signals in reality as well as comparing them with technical knowledge.

I described communication itself, its functions and types to understand the question of nonverbal communication, in the theoretical part of this thesis. I continued with pedagogical communication and its specifics. By division into two types of communication, verbal and nonverbal, I proceeded to crucial part of this thesis – nonverbal communication and its functions. Above that I pictured classification of nonverbal communication and I depicted its parts, such as mimics, eye contact, kinesics, gestures, posture, proxemics, haptics, para-language and physical appearance/environments. Though it is obvious these parts are very extensive and diverse, they offer inducement for separate thesis. That is the reason my description is to be understand as outline for familiarization with this issue.

The practical part of this thesis is the observation and the analysis of four types of video recordings of teachers who are recorded while teaching. I hope it actually confirmed theoretical basis mentioned in the first half of this thesis. Although it is

necessary to mention that analysing and interpreting nonverbal signals is always subjective. I also stated two types of relationships – symmetric and asymmetric and its specifics which can be observed in school setting. Moreover, I described reasons why it is essential to use nonverbal communication in teaching, too.

Summarising all the facts, I realised that nonverbal communication is very significant factor in educational process and it strongly influences its development and pupils as well. For this reason, it is vital not to underestimate its role, to be receptive to its signals from pupils and as a teacher use it as effectively in process of teaching as possible.

Použité zdroje

Literatura

BIRKENBIHL, Vera F. *Umění komunikace aneb Jak úspěšně utvářet mezilidské vztahy*. Překlad Pavel Hyka. Vyd. Bratislava: Aktuell, 1999.

BURGOON J. K., BULLER D. B., WOODALL W. G.: *Nonverbal Communication: The Unspoken Dialogue*. Vyd. New York: Harper and Row, 1989.

GAVORA, P.: *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2000.

GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005.

HOLEČEK, Václav. *Psychologie v učitelské praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2014. Pedagogika (Grada).

JEŘÁBEK, Jaroslav. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání: s přílohou upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením*. Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2005.

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda).

LEWIS, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1994.

MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995.

MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Sociální a pedagogická komunikace ve škole*. 1.vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. Pedagogické a psychologické studie.

MIKULÁŠTÍK, Milan. *Komunikační dovednosti v praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2003. Manažer.

NAVRÁTIL, Stanislav, Karel KLIMEŠ a Otakar FLEISCHMANN. *Komunikace v pedagogických situacích: [Určeno pro stud. fak. pedagog.]*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1992.

NELEŠOVSKÁ, Alena. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. Pedagogika (Grada).

QUINN, L. *Functions of Nonverbal Communication in Teaching and Learning a Foreign Language*. Vyd. The French Review, Vol. 72, No. 3., 1999.

ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĐOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007.

VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005.

Internetové zdroje

Virtuální hospitace. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/kategorie/H>

Virtuální hospitace - Anglický jazyk: Health. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/387/VIRTUALNI-HOSPITACE---ANGLICKY-JAZYK-HEALTH.html>

Virtuální hospitace – Výchova k občanství: Práva dítěte. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/2703/VIRTUALNI-HOSPITACE---VYCHOVA-K-OBCANSTVI-PRAVA-DITETE.html>

Virtuální hospitace – Občanský a společenskovední základ: Lidská sexualita a etika. *Metodický portál RVP* [online]. [cit. 2016-06-05]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/2665/VIRTUALNI-HOSPITACE---OBCANSKY-A-SPOLECENSKOVEDNI-ZAKLAD-LIDSKA-SEXUALITA-A-ETIKA.html>

Virtuální hospitace – Mediální výchova: Reklamní slogan. *Metodický portál RVP*. [online]. [cit. 2016-06-12]. Dostupné z: <http://audiovideo.rvp.cz/video/2667/VIRTUALNI-HOSPITACE---MEDIALNI-VYCHOVA-%29REKLAMNI-SLOGAN.html>

Proxemické zóny v diagramu Edwarda T. Halla z r. 1966. *Wikipedia* [online]. [cit. 2016-03-28]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Proxemika#/media/File:Personal_Space.svg

Stránky konzultační společnosti Syque. *Changing minds* [online]. [cit. 2016-03-28]. Dostupné z: http://changingminds.org/techniques/body/social_distance.htm,

Seznam obrázků

Obrázek 1: Mimické zóny v obličeji (Zdroj: KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 40.).....	20
Obrázek 2: Projevy emocí v obličeji (Zdroj: KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. 1.vyd. Praha: Svoboda, 1988. Členská knihnice (Svoboda). s. 41.).....	20
Obrázek 3: Zaměření očního kontaktu (Zdroj: LEWIS, David. Tajná řeč těla. Praha: Victoria Publishing, 1994.)	24
Obrázek 4: Příklady symbolů (Zdroj: LEWIS, David. Tajná řeč těla. Praha: Victoria Publishing, 1994.)	29
Obrázek 5: Osobní zóna. (Zdroj: LEWIS, David. Tajná řeč těla. Praha: Victoria Publishing, 1994.)	31
Obrázek 6: Uspořádání zón (Zdroj: wikipedie)	32
Obrázek 7: „Bezpečná“ místa pro dotek. (Zdroj: LEWIS, David. Tajná řeč těla. Praha: Victoria Publishing, 1994.).....	35